

## Sumqayıt hadisələri 1988

*Dövri mətbuat 2001-ci il*

### Mündəricat

❖ Həsən Sadıqov, Ramazan Məmmədov. Sumqayıt hadisəsi : Həqiqət və yalanlar .....	S. 2
❖ Şəlalə İbrahimova. Sumqayıt hadisələrindən 13 il keçir .....	S. 7
❖ Sumqayıt hadisələri: həqiqəti indiki və gələcək nəsillərə .....	S. 8
❖ On üç il öncə hamı elə bilirdi ki... ..	S. 9
❖ “Sumqayıt hadisələri”nin görünən və görünməyən tərəfləri .....	S. 10
❖ Fərəcov Zakir. Bu şəhər ləkə götürməz .....	S. 11
❖ Quliyeva Xalidə. ...Humanizm isə yaşayırdı .....	S. 14
❖ Mehman Ömərov. O günləri xatırlayarkən .....	S. 15
❖ Ağamirzə Əhədov. Vəhşilik bizim xalqa yaddır .....	S. 18
❖ Sumqayıtın ilk şəhidləri. Onları tanıyın və unutmayın .....	S. 20
❖ Nazim Mustafa, Ələsgər Cabbarov. Sumqayıt hadisələri – 28-29 fevral, 1988: həqiqətlər, uydurmalar .....	S. 21
❖ Sumqayıt hadisəsi haqqında həqiqətlər .....	S. 29
❖ Xanlar Əliyev . 1988-ci il Sumqayıt hadisələri Qarabağ müharibəsi üçün “ön söz” .....	S. 33
❖ “Sumqayıt hadisələri”nə həsr olunmuş tədbir .....	S. 38
❖ Sumqayıt hadisələri: Həqiqətin bir üzü var .....	S. 39

## **Sumqayıt hadisəsi :**

### **Həqiqət və yalanlar**

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev cənabları dəfələrlə qeyd etmişdir ki, Azərbaycanın bugünkü gəncləri XXI əsrin qurucularıdır. Bizim gənclər gərək hazırlaşsınlar ki, XXI əsrdə Azərbaycanın inkişafını təmin edə bilsinlər.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının hərtərəfli və dinamik inkişaf etməsinə maneə törədən əsas faktor iki qonşu xalqdan birinin aktivliyi (məkirliliyi) və digərinin passivliyi (unutqanlılığı) şəraitində tarixən yaranan erməni-Azərbaycan münasibətləri problemdir ki, bu problemin də XXI əsrdə həlli bugünkü gənclərimizin üzərinə düşür.

Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri erməni tərəfin Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Rusiya torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq xülyasından törənmiş və XX əsrdə xalqımızın başına 1905, 1918-1920-ci illər qırğınlarını, 1948-1953-cü illər deportasiyası, 1988-ci il Əsgəranda və Sumqayıtda törədilmiş hadisələri, 1992-ci il Xocalı soyqırımını kimi dəhşətli faciələri gətirmişdir. XXI əsrin astanasında Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 20 faizi zəbt edilmiş, bir milyondan artıq adam öz yurd - yuvasından qovulmuşdur.

Belə bir şəraitdə Bİ-Bİ-Sİ radiosunun 1998-ci il fevralın 28-də efirə getmiş “Sumqayıt hadisələrinin 10-cu ildönümü ilə bağlı Azərbaycan və erməni tərəflərinin düşüncələri” adlı verilişində radionun Yerevandakı müxbiri A.Manvelyan Sumqayıt hadisələrinin 10-cu ildönümü ilə əlaqədar olaraq fevralın 27-də Yerevanda və Stepanakertdə (Xankəndində) keçirilmiş tədbirlər barədə geniş məlumat vermişdi. Erməni tərəfin istər Sumqayıtda törədilmiş hadisələrə verdiyi qiymət baxımından, istərsə də bütövlükdə erməni-Azərbaycan probleminə münasibət baxımından son dərəcə səciyyəvi xarakter daşıyan bu məlumatda deyildiyinə görə, Qarabağda yaşayan erməniləri “ən çox qorxudan odur ki, Azərbaycan təbliğat maşını bu gün də kin, ədavət toxumu səpir”. Sanki torpaqlarımızın 20 faizini işğal etməyə, bir milyondan çox azərbaycanlıyı öz atababa yurdundan qovub çıxarmağa erməniləri sövq edən elə Azərbaycan təbliğat maşınının keçmişdə səpdiyi kin və ədavət toxumu imiş. Burada deyiblər : “Adımı sənə qoyum, səni yanayana qoyum!”

Bu “məntiqdən” həm də belə çıxır ki, “Azərbaycan təbliğat maşını” bu gün də “kin və ədavət toxumunu” “keçmişdə səpdiyi” kimi “səpməkdə” davam edərsə...azərbaycanlılar tamamilə torpaqsız qala bilərlər.

Bəs, əslində vəziyyət necədir? Azərbaycanda antierməni təbliğatı həqiqətənmi keçmişdə ardıcıl olaraq aparılmışdır və indi də davam edir? Faktlara müraciət edək.

SSRİ dövründə həm xarici ölkələrdə, həm də Moskvada vəkillik edən ermənilər M.Qarbaçovun “yenidənqurma” adı altında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Ermənistana birləşdirmək qərarına gələrək, Moskvanın razılığı ilə Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkətinə güclü təkan vermək üçün ictimai-siyasi bəhanə rolunu oynaya biləcək antierməni

ixtişəşlərin törədilməsi məqsədilə Azərbaycanın cavan şəhəri Sumqayıtı əlverişli yer kimi seçdilər.

27-29 fevral 1988-ci il Azərbaycan Respublikasının xalqlar dostluğu şəhəri olan Sumqayıtın 40 illik tarixində qeyri-adi, gözlənilməz və acı bir səhifədir. Həmin günlərdə şəhərdə törədilmiş ixtişəşlər nəticəsində müxtəlif millətlərdən olan 32 adam həlak olmuş, 400 nəfərdən çox adam bədən xəsarəti almış, 200-dən çox mənzil talan edilmiş, 50-dən artıq mədəni-məişət obyektı dağıdılmış, 40-dan çox avtoməşin zədələnmış və bir hissəsi yandırılmış, dövlətə 7 milyon rubl (o dövrdə 1 rublun dəyəri 0.7 dollara bərabər idi) məbləğində maddi ziyan vurulmuşdur. Bu ixtişəşləri araşdırmaq üçün SSRİ Baş Prokurorluğu tərəfindən 18/55461-88 nömrəli xüsusi cinayət işi açılmış, 444 nəfər adam məhkəmə qarşısında cavab verməli olmuş, onlardan 400 nəfəri 10-15 sutka təcridxanalarda saxlanılmış, bir neçəsi uzunmüddətli həbs cəzasına, bir nəfəri – Əhməd Əhmədov isə güllələnməyə məhkum olunmuşdur.

Sumqayıtda törədilmiş 1988-ci il fevral hadisələrindən mümkün qədər çox “bəhrələnmək” dünya ictimaiyyəti nəzərində azərbaycanlıların zalım, qəddar, qaniçən, barbar obrazını yaratmaq və guya bu səbəbdən onlarla birgə yaşamağın qeyri-mümkünlüyü haqqında fikir formalaşdırmaq məqsədi güdən erməni tərəfi, hətta hadisələrə təhrik olunmuş gənclərin məhkəmə proseslərinin Azərbaycandan kənardə – Moskvada, SSRİ-nin digər şəhərlərində təşkil olunmalarına nail oldular.

Sumqayıtda törətdikləri hadisələrdən istədikləri səviyyədə istifadə edə bilmədikləri bərədə bəzi erməni yazarları hətta giley-güzar da edirlər. Əslində isə onlar dərhal antiəzərbaycan informasiya kompaniyasına başladılar. Hadisələr çəkilmış videolentlərin müxtəlif ölkələrdə nümayiş etdirilməsi, əvvəlcədən hazırlanmış “Sumqayıt hadisələri zamanı həlak olmuş ermənilərə xatirə abidəsi”nin Stepanakertdə ucaldılması, mətbuat konfranslarını və digər yığıncaqların keçirilməsi, “Sumqayıt...soyqırımı...aşkarlıq?” adlanan kitabçanın 50 min tirajla Yerevanda rus dilində yazılıb dünyaya geniş yayılması və s. Bu kimi tədbirlər millətçilərin iç üzünü aşkar edir.

Erməni separatçıları və millətçilərinin Sumqayıtda törətdikləri hadisələr haqqında dünya ictimaiyyətinə dərhal antiəzərbaycan informasiyası çatdırmalarını təsadüf hesab etmək sadələvhlik olardı. Təkcə XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində deyil, hətta “beynəlmiləçilik” ideologiyası üzərində qurulmuş və bütün fəaliyyəti zahirən bu istiqamətə yönəlmiş sovet dövründə belə erməni yazarları və alimləri yorulmaq bilmədən “Böyük Ermənistan” xülyasına xidmət etmiş, antitürk, antiəzərbaycan təbliğatı aparmış, gənc nəsillərini bu ruhda tərbiyə etmişlər. Məsələn, X.Abovyanın “Ermənistanın yaraları” romanı, M. Nalbandyanın “Azadlıq”, Q.Alişanın “Vətən”, “Vətənpərvərlərin nəğmələri”, Q.Dodaxyanın “Qaranquş”, S.Şahəzizin “Levonun hüznü”, R.Patkanyanın “Arazın göz yaşları” şerləri, S.Kaputikyanın “Karvan hələ yoldadır”, Z.Balayanın “Ocaq” kitabları və s. bu təbliğata xidmət edən yazıların cüzi bir qismidir.

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının və Sovet dövlətinin “arxitektərləri” o zaman SSRİ-də “millətlər və millətlərərası problemi” üzrə nüfuzlu mütəxəssislər hesab edilən SSRİ EA-nın müxbir üzvü T.Stepanyan, Sov.İKP-nın Marksizm-Leninizm İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, professor M.Mçedlov, M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin professoru S.Kaltaxçyan, SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinin Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun elmi

kommunizm kafedrasının müdiri, professor E.Totevosyan, SSRİ EA Etnoqrafiya İnstitutunun şöbə müdiri, professor Y.Arutyunyan, fəlsəfə elmləri doktorları, professorlar İ.Tsameryan, Q.Apresyan, A.Əzizyan və bir çox başqaları olmuşlar. Onlar SSRİ-də millətlər və millətlərarası münasibətlər probleminə həsr olunmuş namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmiş, yüzlərlə monoqrafiya və kitablar çap etdirmiş, elmi-nəzəri konfranslarda isə hamıdan çox canfəşanlıq göstərmişlər. Lakin bu üzdənirəq “beynəlminalçi” alimlər erməni millətçi və separatçıları 20 fevral 1988-ci ildə “Qarabağ hərəkati”na başladıkları zaman nədənsə susdular, lal oldular. Onların heç biri kütlə arasına çıxmadı, mətbuatda söz demədi, millətçiləri ifşa etmədi! Susmaq, əlbəttə razılıq əlamətidir. Bu faktın özü də onu göstərir ki, üzdənirəq “beynəlminalçi” alimlər əslində ermənilərin antiAzərbaycan təbliğatını, onların başladıkları seperatçı hərəkati dəstəkləyirlər.

Bəs Azərbaycanda antierməni təbliğati aparılırmı? Bircə fakta nəzər salaq. Sumqayıt şəhərində törədilmiş iğtişaşların 10 illiyi ərəfəsində keçirdiyimiz anket sorğusunun nəticələri vəziyyətin tamamilə əksinə olduğunu göstərir.

Sorğu anketində 2 sual qoyulmuşdu :

1. Sumqayıtda faciəli hadisələr nə vaxt törədilmişdir ?
2. Hadisələrdə cəmi neçə nəfər həlak olmuşdur və onlardan neçə nəfəri erməni idi ?

Sorğu Sumqayıtda yaşayan 16-22 yaşlı gənclər arasında keçirilmiş, 724 nəfər tələbə və şagirdi əhatə etmişdi.

Məlumdur ki, hadisələr 27-29 fevral 1988-ci il tarixdə törədilmişdir. Sorğu anketində bu tarixi 23 nəfər və ya sorğuda iştirak edənlərin cəmi 3.17 faizi göstərmişdir. Sorğuda iştirak edənlərin 26 nəfəri (3.73 faiz) hadisələrin 1988-ci il 27-28 fevralda, 15 nəfəri (2.07 faiz) 28-29 fevralda, 3 nəfəri (0.41 faizi) 29 fevralda olduğunu göstərmişdilər. Bu cavablar da təxminən düz cavablar sayılsa belə, hadisələrin törədildiyi tarixi bilənlərin sayı 155 nəfər olar ki, bu da sorğuda iştirak edənlərin 21.41 faizini təşkil edir. Başqa sözlə desək, hətta Sumqayıtda yaşayan şagird və tələbə gənclərimizdən hər 5 nəfərindən 4-ü hadisələrdən cəmi 10 il keçəndən sonra artıq unutmuşdur.

Sorğu anketinin ikinci sualının birinci hissəsinə - “hadisələrdə cəmi neçə nəfər həlak olmuşdur?” sualına 62 nəfər düz cavab vermişdir ki, bu da sorğuda iştirak edənlərin 8.56 faizini təşkil edir. Yerdə qalan 682 respondentin cavabı isə 3 qrupa bölünür. Respondentlərin bir qrupu (42 nəfəri və ya 5.66 faizi) həlak olanların sayını “azaltmış”, ikinci qrupu (99 nəfəri və ya 13.67 faizi) “artırmış”, əksəriyyəti (522 nəfəri və ya 72.09 faizi) “bilmirəm” cavabını vermişdir. Sorğuda iştirak edənlərdən 19 nəfəri isə sualı cavabsız qoymuşdur.

Deməli, sumqayıtlı gənclərin 91.5 faizi yaşadığı şəhərdə törədilmiş hadisələr nəticəsində həlak olan adamların sayı haqqında gələcəyə məlumat aparmır, ya da yanlış məlumat aparır.

Sumqayıt şəhərində törədilmiş hadisələrlə bağlı istintaq materiallarında göstərilir ki, hadisələr zamanı həlak olanların 26 nəfəri erməni, 6 nəfəri isə digər millətlərdən olmuşdur. Keçirdiyimiz sorğuda iştirak edənlərin yalnız 19 nəfəri (2.62 faizi) hadisələrdə həlak olmuş ermənilərin sayını düz göstərmişdir. Yerdə qalan 705 respondentin cavabların üç qrupa bölünür. Onların bir qrupu (79 nəfər və ya 10.91 faizi) həlak olan ermənilərin sayını “azaltmış”, ikinci

qrupu (77 nəfər və ya 10.63 faizi) “artırmış”, əksəriyyəti (549 nəfər və ya 75.82 faizi) “bilmirəm” cavabını vermişdir.

Beləliklə, gənclərimizin 97 faizindən çoxu hadisələr zamanı həlak olanların ümumi sayını, 10.63 faizi isə həlak olan ermənilərin sayını əslində olduğundan qat-qat çox göstərmişdir.

İlk baxımdan elə-belə səhv görünən bu “artırmalar” heç də zərərsiz, sadəcə yanlış cavablar kimi qiymətləndirilə bilməz. Belə səhvlər faktiki olaraq ermənilərin antiazərbaycan təbliğat dəyirmanına su tökmək deməkdir. Belə ki, Sumqayıtda baş vermiş hadisələrdən dərhal sonra hadisələrin mahiyyətini təhrif etmək məqsədilə millətçi və separatçı erməni yazarları Z.Balayan, S.Kaputikyan, S.Xanzadyan, Q.Ulubabyan, Y.Bonner və b. Yerevanda çıxan “Qolos Armenie”, “Kommunist”(rus dilində) qəzetlərinin səhifələrində, SSRİ-nin müxtəlif bölgələrində mərkəzi mətbuatda antiazərbaycan, antisumqayıt yazıları ilə çıxış etməyə başladılar. Məsələn, qatı millətçi və separatçı erməni yazıçısı S.Xanzadyan Latviyada rus dilində çıxan “Yurmala” qəzetinə 1988-ci il mart ayının 5-də verdiyi müsahibədə Sumqayıtda törədilmiş hadisələr zamanı həlak olan adamların sayı və milli mənsubiyyəti haqqında demişdir: “Sumqayıtda 450-dək erməni vəhşicəsinə öldürülmüşdür. Mərkəzi mətbuat 32 nəfərin həlak olduğu haqqında məlumat vermişdir...Bu həyasız bir yalandır! Mən sağ qalmış çoxlu sumqayıtlı erməni ilə söhbət etmişəm, meyitxanada üzərində 161, 162 və s. sıra nömrəsi olan cəsədləri öz gözlərimlə görmüşəm. Üç gün Sumqayıtda müdafiəsiz erməni ailələrini qırır, qadınları zorlayır, sonra da diri-diri tonqallara atır, günahsız körpələri öldürürdülər. Moskva isə susurdu. Heç nə bilmirdi? Yalandır! Yalnız üç gün keçəndən sonra, qan axıdılmasının dördüncü günü Sumqayıta ordu yeridildi”.

Nə demək olar? Doğrudan da, dəhşətli, tükürpədicə səhnədir. Lakin nə qədər həqiqətə uyğundur?

Hadisələr zamanı həlak olan ermənilərin 26 nəfər deyil, 450 nəfər olduğunu bəyan edən “yazıçı” S.Xanzadyanın “xüsusi dəqiqliyi” oxucuda təəccüb doğurmaya bilməz. O da təəccüblüdür ki, S.Xanzadyanı meyitxanaya buraxıblar. Doğrudur, o hansı meyitxanada, hansı şəhərdə olduğu barədə oxucuya məlumat vermir. “Yazıçı” bildirir ki, 161, 162 və s. sıra nömrələri olan erməni cəsədlərini öz gözləri ilə görmüşdür. Sual olunur: “Məgər meyitxanalarda sıra nömrələri cəsədlərin milliyyətinə görə verilir?”

Bu müsahibədə S.Xanzadyanın həyasızlıqla uydurduğu hər bir söz tək-cə sumqayıtlılara yox, bütövlükdə Azərbaycan xalqına qarşı böhtandır. Bir fikir verin. Hadisələr zamanı həlak olmuş müxtəlif millətlərdən olan adamların ümumi sayını göstərən rəsmi elan olunmuş 32 rəqəmi S.Xanzadyan tərəfindən necə də ustalıqla tək-cə ermənilərə aid edilir: “Sumqayıtda 450-dək erməni vəhşicəsinə öldürülmüşdür. Mərkəzi mətbuat 32 nəfərin həlak olduğu haqqında məlumat vermişdir.” Bu kontekstdə müəllif “32 nəfər” sözlərindən ikiqat “mənfəət” əldə edir; bir yandan həlak olmuş ermənilərin sayını rəsmi elan olunmuş 26 rəqəmindən 32 nəfərə çatdırır, digər tərəfdən oxucuda belə bir təsəvvür yaranır ki, Sumqayıtda həlak olduqları haqqında mərkəzi mətbuatın xəbər verdiyi 32 nəfərin hamısı guya milliyyət-cə erməni imiş, yəni elə bil ki, hadisələr zamanı ermənilərdən başqa digər millətlərdən heç bir nəfər də həlak olmamışdır. Beləliklə, hadisələrin əsl mahiyyətindən xəbəri olmayan oxucu S.Xanzadyanın məharətlə qurduğu

“torə düşür” və birmənalı qənaətə gəlir : “Deməli, hadisələr milli zəmində, Azərbaycan – erməni münasibətləri zəminində törədilmişdir”. Qibtə ediləsi “ustalıqdır!”

S.Xanzadəyanın rəqəmləri artırmaqda güddüyü məqsəd aydındır. Bəs sorğuda iştirak etmiş gənclər rəqəmləri artırmaqla nə qazanırlar? Bu “qazanc”, əlbəttə ki, passivliyin, biganəliyin, məsuliyyətsizliyin, unutqanlığın məhsuludur.

Beləliklə, apardığımız sorğunun nəticələri Bi-Bi-Si radiosunun Yerevandakı müxbiri A.Manvelyanın dediklərinin əksini – unutqanlığımızın hələ də davam etdiyini göstərir.

Sual oluna bilər: Yenidən vidalaşdığımız XX əsrin əvvəllərindən sonunadək başımıza gətirilən saysız - hesabsız bəlalara baxmayaraq, həm də sağlam məntiqin əksinə olaraq tarixi unutqanlığımız hansı səbəbdən bu qədər davamlıdır, tükənmir, sona yetmir?

İlk baxışdan Azərbaycan xalqına xas olan “tarixi unutqanlıq” xüsusiyyəti ancaq mənfi keyfiyyət kimi qiymətləndirilə bilər. Əslində isə bu xüsusiyyət böyüklük, bütövlük, humanistlik, insanpərvərlik, alicənablıq, beynəlmilətçilik, kiçik hissələrə qapılmamaq, onlara ciddi əhəmiyyət verməmək və s. bu kimi müsbət keyfiyyətlərlə ölçülən saf təfəkkürdən irəli gəlir.

Lakin əfsuslar olsun ki, müəyyən konkret tarixi şəraitdə bu keyfiyyətlər “ölçü kateqoriyasından” kənara çıxır və sadəlövhlüyə, etinasızlığa, məsuliyyətsizliyə, hadisələrə düzgün qiymət verməməyə, onların səbəb və nəticələrini unutmağa gətirib çıxaran sosial bəlaya çevrilir.

Unutqanlıq adlanan bu bəladan xilas olmaq lazımdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev cənablarının 31 mart-Azərbaycanlıların soyqırımını günü münasibətilə Azərbaycan xalqına 29 mart 2000-ci il tarixli müraciətində tarixi unutqanlığımıza son qoyulmasının vacibliyi fikri xüsusilə vurğulanır : “Biz bütöv xalqlara qarşı düşmənçilik təbliğ etmək fikrindən uzağıq. Bu yolun perspektivi yoxdur, onu gedənlər də səhvlərini gec-tez anlayacaqlar. Lakin eyni zamanda bu hadisələri, onların dərslərini unutmağa da haqqımız yoxdur. Tarixi yaddaşsızlıq və unutqanlıq xalqımızın taleyüklü tarixi problemlərinin həllində keçilməz maneələr yarada bilər. Bunların dərslərini aradan qaldırmaq, indiki və gələcək nəsilləri xalqımıza qarşı fəaliyyət göstərən düşmən qüvvələrə və planlara qarşı ayıq-sayıqlıq ruhunda düzgün tərbiyə etmək bizim vəzifəmizdir.”

Gənclərimizin düzgün təlim-tərbiyə olunması işi hamımızdan, ilk növbədə ziyalılarımızdan, yazıçı və şairlərdən, elm, təhsil, incəsənət işçilərindən məqsədyönlü, ardıcıl və gərgin əmək tələb edir.

Prezidentimizin “Gənclərlə ciddi məşğul olmaq – Azərbaycanın gələcəyi haqqında düşünmək, gələcəyi naminə çalışmaq deməkdir”, fikri bizim hamımızı bu müqəddəs vəzifənin həllinə səfərbər edir.

**Həsən Sadıqov, Ramazan Məmmədov**

**“Azərbaycan müəllimi” 22-28 fevral 2001**

### **Sumqayıt hadisələrindən 13 il keçir**

Sumqayıt Şəhər İcra hakimiyyəti ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin (SDU) birlikdə təşkil etdiyi elmi-praktiki konfrans 1988-ci il 27-29 fevral hadisələrinin ildönümünə həsr olunmuşdu.

Konfransı açıq elan edən SDU-nun rektoru, professor Nadir Qəhrəmanov ilk növbədə onu qeyd etdi ki, 1988-ci il 27-29 fevral hadisələri Sumqayıtda törədilsə də, nə Sumqayıtla, nə də sumqayıtlarla bağlıdır. Həm xarici ölkələrdə, həm də Moskvada ən yüksək dairələrdə yer tutan ermənilər M. S. Qorbaçovun “yenidənqurma” adı altında SSRİ-ni parçalamaq siyasətindən istifadə edib Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Ermənistanla birləşdirmək qərarına gəlmişdilər. Moskvanın razılığı ilə onlar Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkətinə güclü təkan vermək üçün ictimai-siyasi bəhanə rolunu oynaya biləcək antierməni iğtişəşlərinin törədilməsi məqsədilə Azərbaycanın cavan şəhəri Sumqayıtı əlverişli yer kimi seçdilər. Həmin günlər şəhərdə törədilmiş iğtişəşlər nəticəsində müxtəlif millətdən olan 32 adam, o cümlədən 26 erməni həlak olmuş, 400 nəfərdən çox adam bədən xəsarəti almış, 200-dən çox mənzil talan edilmiş, 50-dən artıq mədəni məişət obyektı dağıdılmış, o vaxtkı qiymətlə 7 milyon rubl və ya 10 milyon Amerika dolları məbləğində maddi ziyan vurulmuşdur.

“Ermənilərin soyqırım bəhanəsi”, “Sumqayıt hadisələri mətbuat səhifələrində” mövzularında SDU-nun fəlsəfə və politologiya kafedrasının müdiri Həsən Sadıqov, Azərbaycan və rus dilləri kafedrasının müdiri Ramazam Məmmədov, “Exo Sumqaita” qəzetinin redaktoru Eyruz Məmmədov məruzə etdilər. Bildirildi ki, erməni millətçilərinin Sumqayıtda törətdikləri hadisələr haqqında dünya ictimaiyyətinə dərhal antiazərbaycan informasiyası çatdırmalarını təsadüf hesab etmək sadələşmələr olardı. Təkcə XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində deyil, hətta “beynəlmilətçilik” ideologiyası üzərində qurulmuş və bütün fəaliyyəti zahirən bu istiqamətə yönəlmiş sovet dövründə belə erməni yazarları və alimləri yorulmaq bilmədən “Böyük Ermənistan” xülyasına xidmət etmiş, antitürk, antiazərbaycan təbliğatı aparmış, gənc nəsli bu ruhda tərbiyə etmişlər.

Təhsil nazirinin müavini Elmar Qasımov öz çıxışında bildirdi ki, nəinki Sumqayıtın bütövlükdə respublikamızın bütün təhsil müəssisələrində məktəblilərin və tələbə gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması prosesində Sumqayıt hadisələrinin səbəb və nəticələrinin düzgün öyrənilməsinə ciddi diqqət yetirilməlidir. Konfransın işində iştirak edən şəhər ağsaqqalları, ziyalıları çıxışlarında bir fikri də vurğuladılar: “1988-ci il 27-29 fevral hadisələrinə siyasi və obyektiv hüquqi qiymət verilməsi təxirəsalınmaz məsələdir”

Yekun söz Sumqayıt şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı Təvəkkül Məmmədova verildi. O vaxt günahsız olaraq günahkar elan olunmuş və vəzifəsindən azad edilmiş T. Məmmədov sosial bəlaya çevrilmiş tarixi unudqanlıq mövzusunə toxundu və qeyd etdi ki, hazırda erməni millətçilərinin apardıqları antitürk, antiazərbaycan təbliğatının miqyası daha da genişlənilir. Natiqin sözlərinə görə, gənclərimizin düzgün təlim-tərbiyə olunması işi hamımızdan, ilk növbədə ziyalılarımızdan, yazıçı və şairlərimizdən, təhsil işçilərindən məqsədyönlü, ardıcıl və gərgin əmək tələb edir.

**Şəlalə İbrahimova**

**“Xalq qazeti” 23 fevral 2001**

### **Sumqayıt hadisələri: həqiqəti indiki və gələcək nəsillərə**

Fevralın 22-də Sumqayıt Dövlət Universitetində 1988-ci il 27-28 fevral hadisələrinin ildönümünə həsr edilmiş ümumşəhər elmi-praktik konfransı keçirilmişdir. Konfransı giriş sözü ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin rektoru, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru professor N. Qəhrəmanov açmışdır. Sonra Sumqayıt Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, fəlsəfə elmləri doktoru, professor H. Sadıqovun “Ermənilərin Sumqayıt bəhanəsi”, universitetin kafedra müdiri, pedaqoji elmlər namizədi, dosent R. Məmmədovun “Tarixi unudulmuş sosial bələdir”, “Exo Sumqayıt” qəzetinin baş redaktoru E. Məmmədovun “Sumqayıt hadisələri mətbuat səhifələrində”, N. Gəncəvi adına Təbiət və Texniki Elmlər Litseyi direktorunun müavini S. Hüseynovun “Təhsil müəssisələrində Sumqayıt hadisələrinin öyrənilməsi təcrübəsindən” mövzularında məruzələri dinlənilmişdir. Konfransda həmçinin Sumqayıt Dövlət Universitetinin tələbəsi A. Rzayev, “Sumqayıt” qəzetinin redaktoru K. Hacıyev, “Azərkimya” Dövlət Şirkətinin vitse-prezidenti, yazıçı F. Süleymanov, 1 sayılı doğum evinin həkimi Ş. Abuşova, Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin müavini E. Qasimov da çıxış etmiş, düşmən qüvvələr tərəfindən şəhərdə törədilmiş iğtişaşlarla bağlı öz xatirələrini danışmış, arzu və təkliflərini bildirmişdir. Sumqayıt şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı T. Məmmədov konfransda çıxış etmişdir.

Konfransda tövsiyələr qəbul olunmuşdur.

**“Sumqayıt” 24 fevral 2001**



### **On üç il öncə hamı elə bilirdi ki...**

“Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasını heç vaxt başından çıxara bilməyən faşist daşnaksütunçular qırmızı imperiya rəhbərlərinin dəstəyi ilə əzəli torpaqlarımızı ilhaq etmək planının növbəti mərhələsinə başlayanda, əvvəlcə Azərbaycana məxsus ərazilər hesabına yaradılmış Ermənistanı mono dövlətə çevirmək üçün öz qədim ata-baba yurdlarında çox çətinliklərə baxmayaraq baş girləyən azərbaycanlılara divan tutmaqla başladı. Soydaşlarımız pərən-pərən düşdülər. Elə bu vaxt Qarabağ da unudulmadı. Bu qədim diyarda da soydaşlarımızın başına minbir oyun açıldı. Çox təəssüf ki, bu hadisələrlə bağlı millətlərarası dostluq hisslərinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində tədbirlərimizin sayını çoxaltsaq da, xain qonşularımızın əlinin Sumqayıtımıza da uzanıb Qarabağ ermənilərində millətçilik hissini alovlandırmaq üçün növbəti dəfə qanlı cinayətlər törədəcəklərini qabaqcadan hiss edib görə bilməmişdik.

Düz 13 ildir ki, “Sumqayıt hadisə”ləri ilə bizə vurulmuş ağır zərbənin təsirindən qurtara bilmirik. Lakin bununla belə illər keçdikcə bu hadisələrin görünməyən tərəfləri də aydınlaşır. Bu barədə “Sumqayıt”ın bugünkü sayının 2-ci, 3-cü, 4-cü və 5-ci səhifəsində oxuya bilərsiniz.

**“Sumqayıt”**

**24 fevral 2001**

## **“Sumqayıt hadisələri”nin görünən və görünməyən tərəfləri**

Uydurma Qarabağ probleminin reallaşdırılması üçün erməni daşnaklarının imperiya paytaxtı Moskvadan aldığı dəstəklə həyata keçirilən proqramın acı səhifələrindən birindən-xain düşmənlərimizin car çəkib dünyaya yaydıqları ”Sumqayıt hadisələri”ndən bizi 13 il ayırır. Ssenarisi çox ustalıqla hazırlanan film-tamaşa son dərəcə ürəyiyumşaq, humanist xalqımızı bütün Avropada, okeanın o tayında biabır etmək, keçmiş imperiyanın tərkibinə daxil olan bütün regionlarda “gözü kölgəli qoymaq” kimi məkrli planın bir hissəsi idi. Zaman keçdikcə, hadisələrin kökünə dərinlən bələd olduqca istər-istəməz bir çox suallar üzərində düşünmək lazım gəlir. ”Necə olur ki, 80-dən çox millətin nümayəndəsinin illər boyu bir yerdə yaşayıb işlədiyi beynəlmiləl şəhərdə qan töküldü?”, “Qırğının qarşısını vaxtında almaq olmazdı?”, ”Niyə Quqark hadisələri, Stepanakert çaxnaşmaları bizi ayıltmadı?!...”, ”Ermənistanda, Dağlıq Qarabağda erməni millətlərinin növbəti dəfə ərazi iddiası ilə baş qaldıraraq azərbaycanlılara divan tutduqları bir vaxtda Sumqayıt milisinin rəisini vəzifəsindən uzaqlaşdırıb, nəhəng kimya və neftkimya, qara və əlvan metallurgiya, yüngül sənaye və maşınqayırma mərkəzində ictimai asaişinin keşiyində duran bu qurumun şəxsi heyətinin tərkisilahlı edilməsi hansı məqsəddə xidmət edirdi?”, “Sumqayıta hərbi hissəni kim dəvət etmişdi?”, “Sumqayıt hadisələri”nin qarşısını vaxtında almaq mümkün deyildimi?” Həmin hadisələrdən keçən illər ərzində “Sumqayıt”ın səhifələrində bu sualları araşdırmaq məqsədilə mütəmadi olaraq yazılar dərc olunmuş, hadisələrin canlı şahidləri ilə “Dəyirmi masa” ətrafında söhbətlər aparılmışdır. ”Sumqayıt” bu dəfə də öz əhəmiyyətinə sadıq qalaraq “Sumqayıt hadisələri”nin görünən və görünməyən tərəflərinə aydınlıq gətirmək məqsədilə hadisələrin şahidlərindən bir qrupuna müraciət etmişdir. Aldığımız cavabları oxuculara təqdim edirik.

**“Sumqayıt” 24 fevral 2001**

## **Bu şəhər ləkə götürməz**

“Beynəlmiləçilik” sözü indi kimlərəse xoş gəlməyə bilər. Ancaq biz Sumqayıtda 80-dən çox millətin və xalqın nümayəndələrinin mehriban bir ailədə yaşaması, işləməsi, qurub-yaratması ilə həmişə fəxr etmişik. Bu, o zamanlar çox hallandırılan “Sosialist beynəlmiləçiliyi” deyildi. Bu, bizim xalqımızın qədim mədəniyyətindən, zəngin mənəviyyatından, böyük humanistliyindən irəli gəlirdi. Ən yaxşı evlərdə ermənilər yaşayırdılar, ən yaxşı yerlərdə onlar işləyirdilər. Adi bir inşaatçı Arutyunyani az qala xalq qəhrəmanı etmişdik. Sinəsini orden, medallar bəzəyirdi. Sumqayıtın fəxri vətəndaşıydı. Bu da nəticəsi. Sən demə, atalar düz deyibmiş: ermənini qapında gör. Mən o vaxtlar mənzil təsərrüfatı idarəsində işləyirdim. Necə deyərlər, hadisələrin içində idim. Deməliyəm ki, ermənilər öz mənfur və çirkin əməllərini həyata keçirmək üçün bu şəhəri əbəs yerə seçməmişdilər. Sumqayıt bütöv Azərbaycanı təmsil edirdi. Burada müxtəlif regionların adamlarının toplanması ilə xalqımızın ən gözəl ənənələri, keyfiyyətləri bir-birinə qovuşmuşdu. Onu ləkələmək istəyənlər uduzdular. Çox tezliklə bəlli oldu ki, bu oyunu ermənilər özləri qurub, özləri də oynayıblar. Onun rejissorlarından birinin məhz milliyyətçə erməni Eduard Qriqoryanın olması məhkəmədə də təsdiq edildi. Yəqin ki, Eduard kimi neçələri isə istintaqdan qaçıb gizlənmə bildilər. Sumqayıt fəhlə şəhəridir və fəhlə kimi adi günlərini yaşayırdı. O elə bir vaxt idi ki, minlərlə soydaşımız Ermənistanda olan ata-baba yurdlarından didərgin salınır, ayaqyalın, başıaçıq Azərbaycana üz tuturdu. Xalq yenə də öz mənliliyini itirmir, baş verən hadisələrin sülh yolu ilə yoluna qoyulacağına inanırdı. Ermənilər bundan istifadə etdilər. Bu şəhəri ləkələmək, xalqımızın vəhşi obrazını yaratmaq istədilər. Özlərini məzlum, azərbaycanlıları qanıçən kimi göstərmək üçün dəridən-qabıqdan çıxdılar. Minbir iftiraya əl atdılar. Lakin Sumqayıt ləkə götürmədi. Bu hadisələrin “Böyük Ermənistan” xülyasından aqlını itirmiş daşnak tör-töküntülərinin əlləri ilə törədildiyini çoxları başa düşdü. Hər halda hadisələrin ilk vaxtı onlar sumqayıtlıları dünyada vəhşi kimi qələmə verməyə nail olmuşdular. Amma bu müvəqqəti hal idi. Mən bir daha təkrar edirəm: Sumqayıt hadisələri ilə ermənilər özləri özlərini ifşa etdilər. Ortaya inkaredilməz suallar çıxırdı: “Necə oldu ki, Sumqayıtda qarışıqlıq salınan günün səhəri bu hadisələrin video lentləri dünyanın bir çox ölkələrində nümayiş etdirildi?”. “Niyə qarışıqlıq salanlar başqalarını görməməzliyə vurub, ayrı-ayrı erməni mənzillərini axtarırdılar?”. Bu sualların cavabı aydındır. Çünki bu hadisələr onlar tərəfindən ssenariləşdirilmiş, özləri oynayıb, özləri də çəkmişdilər. Özü də fürsətdən istifadə edib onların bəd əməllərinə qol qoymayan erməniləri cəzalandırırdılar. Ordu isə əslində müşahidəçiyə çevrilmişdi. Bəlkə də dünyaya yayılan lentləri onlar çəkmişdilər. Sonra isə heç bir təcavüzə məruz qalmayan erməniləri bir yerə-kluba toplamaqla daha böyük “səhvə” yol verdilər.

Fevral günlərini xatırlayarkən bir məsələni unutmamaq olmaz. O vaxt mərkəzi əmanət kassasından ermənilər kütləvi şəkildə əmanətlərini çıxarırdılar. Lakin bu signal qulaqardına vuruldu. Çox laqeyd halda “çıxarırlar, qoy çıxarsınlar”, deyildi. Hadisələr ərəfəsində 2000 nəfərdən çox erməninin qeydiyyattan çıxması da heç kəsi narahat etmədi.

Elə bədbəxtliyimiz də budur ki, ta başımıza iş gəlməyincə biganəliyimizdən və laqeydliyimizdən qalmırıq. Gözümüzün qabağında düşmən öz işini görür, biz isə susuruq. Deməli, ermənilər nə baş verəcəyini qabaqcadan bilirmişlər. İndi on üç ilin arxasından o günlərə baxarkən bir çox məsələlərə aydınlıq gətirmək mümkündür. Məni narahat edən bircə odur ki, həmin hadisələrdə Sumqayıtın və sumqayıtlıların günahsızlığı, ləkəsizliyi hüquqi və siyasi cəhətdən öz qiymətini almayıbdır. Hələ də Sumqayıta ordunun hansı qərarla, kimin çağırışı ilə yeridildiyini nə soruşan var, nə də bilən. Həmin

günlərdə Sumqayıt ilk qurbanlarını verdi. Beş övladını itirdi. Lakin onların adlarını belə çəkən olmadı. Yalnız 1994-cü ildə onlara şəhidlik statusu verildi. Halbuki, o adamların heç bir günahı yox idi. Bir neçə aydan sonra Leninskada zəlzələdən zərər çəkən nankor ermənilərə köməyə gedən təyyarədə həlak olanlardan isə qazax şairi Oljas Süleymanovun təbirincə desək, analarından başqa heç kəsin xəbəri olmadı. Halbuki, onlardan beş nəfəri sumqayıtlı olsa da, Sumqayıtın adı çəkilmədi. Qorxdular ki, bu ad ermənilərin xoşuna gəlməz.

Mən ermənilərin və onlara dəstək verən qüvvələrin təşkilatçılığı ilə Sumqayıtda törədilən cinayət hallarını xatırlayarkən dəhşətə gəlirəm. Başqa cür də ola bilməz. Çünki biz sumqayıtlılar Ermənistanda, Qarabağ kimi dilbər bölgəmizdə ermənilərin nə kimi oyundan çıxdıqlarını yaxşı görürdük. Amma başımızı elə qatışdırmışdılar ki, bu hadisələri lazımcına təhlil edib qiymətləndirə də bilmirdik. Mən “Sumqayıt hadisələri” baş verməzdən öncə şəhərimizdə o dövrdə fəaliyyət göstərən Xalqlar Dostluğu sarayının geniş salonunda təşkil olunmuş “Dəyirmi masa” arxasında söhbəti xatırlayıram. Burda demək olar ki, bütün millətlərin nümayəndələri təmsil olunurdular. Hamısı, o cümlədən ermənilər də təbii ki, bu hadisələri pisləyir, bunun səbəbini isə beynəlmillətlik tərbiyəsinin aşağı olması ilə əlaqələndirirdilər. Ancaq heç kəs düşünmürdü ki, bu tədbirdən saatlar keçəcək və Sumqayıtda iğtişaşlar başlanacaqdır. Görüşü yekunlaşdıran şəhər rəhbərlərindən birinin dediyi sözləri də heç cür unuda bilmirəm. O, xüsusi bir əminliklə vurğulayıb dedi ki, Sumqayıtda hər şey öz qaydasında olacaq, bizim beynəlmillət şəhərimizə belə hallar yaddır. Tədbir iştirakçıları bu sözləri alqışlarla qarşıladılar. Və indi həmin tədbirdəki bu dialoqu yadıma salarkən təbii bir ürək ağrısı keçirirəm və bir suala cavab axtarıram: respublikanın nəhəng kimya və neft- kimya, qara və əlvan metallurgiya, nəhayət yüngül sənaye və maşınqayırma sənayesi mərkəzi olan Sumqayıtı, hətta bir neçə saatdan sonra nələr gözləyəcəyi barədə rəhbərliyi məlumatlandırmalı olan orqanlar niyə fil qulağında yatmışdılar. Mən bu yerdə şəhər rəhbərliyini qınaya bilmirəm.

Amma hadisələr baş verdikdən sonra respublikamızın o dövriki siyasi rəhbərliyinin Sumqayıtda törədilmiş hadisələrin məhz sumqayıtlıların adına yazılmasında mühüm rol oynaya biləcək qərar çıxarmasını da heç cür bağışlaya bilmirəm. Təsəvvür edin, hadisələri təhlil etmək, bu cür cinayət hadisələri barədə əvvəlcədən proqnoz verməli olan təşkilatların fəaliyyətini qiymətləndirmək əvəzinə xüsusi qərarla şəhərimizin rəhbərlərini cəzalandırdılar.

Ermənilər bu qərardan lazımcına faydalandılar. Ancaq biz illər keçdikdən sonra da Azərbaycan KP MK-nın Sumqayıt hadisələrinə münasibətinə lazımi siyasi, hüquqi qiymət verilməsinə nail olmamışıq.

Bir neçə il bu haqda danışmaq yasaq olursa da, sonralar “Sumqayıt hadisələri”nin araşdırılması zamanı yol verilən qanun pozuntularını təhqiq edən bir komissiya yaradılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, keçmiş SSRİ prokurorluğunun istintaq qrupu Sumqayıtda baş vermiş iğtişaşlar üzrə təhqiqat, ibtidai istintaq və məhkəmə istintaqı zamanı qeyri-obyektivlik göstərmişlər. İstintaq prosesində zorakılıq, hədə-qorxu və digər qanunsuz üsullar tətbiq olunmuş, bir sıra hallarda vətəndaşlara qarşı əsassız ittihamlar irəli sürülmüşdür. Hadisələrin ilk günlərində minlərlə sumqayıtlının saxlanması və həbs edilməsi ilə əlaqədar işlər “nəzərdən qaçırılsa da”, Sumqayıt şəhər xalq məhkəməsində baxılmış 427 işin qanuniliyi yoxlanmış və müəyyənləşdirilmişdir ki, 414 iş üzrə inzibati məsuliyyət qanunsuz tətbiq edilmişdir.

Hələ də bu məsələlərə siyasi və hüquqi qiymət verilməyib. Qanunsuz tətbiq olunmuş ittihamlar üzrə zərər çəkən adamlar kimlərdir? Onlardan kim üzr istəmişdir? Çox ağırlı haldır ki, həmin adamları

bu gün heç sumqayıtlılar da tanımırlar. Halbuki, o hadisələrlə əlaqədar saxlanılmış, inzibati cəzalara məhkum edilmiş günahsız adamların adlarını ictimaiyyətə çatdırmaq lazımdır. Onlar bu yolda maddi və mənəvi əzab çəkiblər, sağlamlıqlarını itiriblər, qorxudan, həyəcədən xəstəliklərə tutulublar. Hələ cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuş 94 nəfərin böyük əksəriyyətinin çəkdikləri ağır əzab və əziyyətləri demirəm.

Bu günlərdə erməni terrorizminin qaynaqlarına həsr edilmiş dərin sənədli tədqiqatlar nəticəsində ərsəyə gəlmiş “Terror haqqında həqiqət: Erməni terrorizmi-qaynaqlar və səbəblər” kitabının təqdimatı keçirilmişdir. Həmin təqdimatdan məlum olur ki, məşhur tədqiqatçı Erix Fayqlın əvvəlcə alman və fransız dillərində işıq üzü görən kitabı da erməni genosidinin qurbanı olmuşdur. Belə ki, ermənilər bu kitabın bütün nüsxələrini alıb məhv etmişlər. Bununla da onlar erməni terrorizmi haqqında həqiqətlərin yayılmasının qarşısını ala bilmişlər. Lakin bu kitab gec də olsa, yenidən işıq üzü görmüşdür. Belə hesab edirəm ki, biz Sumqayıtımıza qara ləkə olan bu hadisələri bir an belə unutmamalı, ona lazımı siyasi qiymət verilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə etməliyik.

Zaman hər şeyi yoluna qoyur. Tarix hər şeyin ədalətli qiymətini verir. Sumqayıt xalqımızın ifadəsi ilə desək, aydan arı, sudan durudur. Ona ləkə yapışdırmaq istəyənlər özləri ləkəlidirlər. Bunu biz də bilirik, bizi istəməyənlər də. Lakin bu hadisələrə mütləq siyasi qiymət verilməlidir. Əgər Qarabağ probleminin yaradılmasının ssenari müəlliflərindən biri olan Robert Koçaryan Strasburqda jurnalistlərin qarşısında Sumqayıt hadisələrini xatırladırsa, deməli biz də öz sözumüzü deməliyik.

**Fərəcov Zakir**

**“Sumqayıt” 24 fevral 2001**

### **...Humanizm isə yaşayırdı**

Bəri başdan deyim ki, Sumqayıt hadisələrinin qarşısını bəlkə də almaq olardı. Bir şərtlə-gərək gözüaçıqlıq göstərəydik, eşitdiklərimizə, gördüklərimizə laqeyd olmayaydıq. Xalqımızın əzəli və əbədi keyfiyyətləri olan xeyirxahlıq, ürəyiaçıqlıq, nəciblik, gələcəyimizə tuşlanmış zəhərli oxları vaxtında görməyə, dəf etməyə həmişə mane olmuşdur. Bu dəfə də erməni hiyləgərliyindən, onların xaricdəki havadarlarının bədxah niyyətindən vaxtında xəbər tuta bilmədik...

Yaxşı yadımdadır, hadisələrdən 3-4 gün əvvəl bir erməni ata ağır vəziyyətdə olan xəstə uşağını evə yazmağı təkidlə xahiş edirdi. Səbəbini soruşduqda açıqca bildirdi ki, ailəliklə şəhərdən çıxmaq istəyir, çünki xoşagəlməz hadisələr gözlənilir. Doğrusu, valideyn təşvişini Stepanakertdə başlanmış kütləvi mitinqlərlə, Ermənistanın Dağlıq Qarabağ iddiası ilə əlaqələndirdik və onu sakitləşdirməyə çalışdıq. Lakin Baqdasaryan familiar ermənini heç cür inandıra bilmədik. Görünür, gələcək hadisələri o, daha yaxşı görürmüş... Həmin günlərdə bizim tibb işçiləri öz həmkarları olan bir erməni qadınının Stepanakertdə vilayət partiya komitəsində işləyən qardaşı ilə telefon danışığından bir çox mətləbləri eşitsələr də fərqi nə varmamışdılar. Qardaş bacısına xəbərdarlıq edirmiş ki, təcili surətdə Sumqayıtdan çıxsın.

Sumqayıt hadisələrindən əvvəl ermənilərin əmanət banklarından kütləvi şəkildə öz saxlanclarını götürmələri də nədənsə şübhə doğurmamışdı.

Sumqayıt hadisələrindən kütləvi mətbuat orqanlarında gen-bol danışılmış, Moskvanın “obyektiv” jurnalistləri “sifarişlə” yazıldığı açıq-aydın sezilən materiallar çap etdirmişlər. Yüksək sürətlə və “ustalıqla” yaradılmış kinoxronika materialları Yerevanda, Fransa və Avstriyada hadisədən 2-3 gün sonra nümayiş etdirilmişdi. Avstriyadan jəhudi qızın Sumqayıtda yaşayan anasına zəng vuraraq soruşmuşdu ki, doğrudanmı azərbaycanlılar doğum evlərinə soxulmuş, erməni qadınların qarınlarını bıçaqla cıraraq uşaqları çıxarmış və körpələrin kəsilmiş başları ilə futbol oynamışlar?! Hadisədən bir neçə ay sonra Moskvada uşaq həkimlərinin on ikinci Ümumittifaq qurultayında SSRİ Səhiyyə Nazirliyinin Yerevanda “qiymətli ekran əsərlərinin” qondarma kadrlarına baxmış əməkdaşlarını doğum evində heç nə baş vermədiyinə güclə inandırdım. Bütün dünya ictimaiyyətində xalqımıza qarşı ikrah hissi yarada biləcək bir “faktın” daha geniş əhatəli şərh üçün “Medisinskaya qazeta”nın Zaqafqaziya respublikaları üzrə xüsusi müxbiri M. Melkonyan təcili Sumqayıta gəldi və hadisələr vaxtı doğum evində olan erməni qadınlarla ( o vaxt hələ şəhərdən getməmişdilər) görüşdü. Görünür allahdan qorxan və köhnə duz-çörəyin qədrini bilən adamlar əsil həqiqəti danmadılar, müxbirə tibb işçilərinin, xəstəxana xidmətçilərinin, ana-bacı qayğısından, azərbaycanlıların xeyirxahlığından, nəcibliyindən danışdılar. Qərribə idi ki, M. Melkonyan gördüklərini, eşitdiklərini yox, erməni liderlərini oxumaq, oxutdurmaq istədiklərini qələmə aldı. Çoxları təsdiq edər ki, ən ciddi çətinliklərlə tibb işçiləri qarşılaşmışdılar. Kütləvi iğtişaşlar təbii olaraq ekstremal vəziyyət yaratmışdı. Ölənləri daşımaq, yaralılara təcili yardım göstərmək olduqca ağır və çətin iş idi. Respublika Səhiyyə Nazirliyinin rəhbərləri son dərəcə məsuliyyətli əməliyyatın ağırlığını öz çiyinlərinə götürmüşdülər. Sumqayıt həkimlərinin, habelə Bakı şəhər mərkəzi təcili yardım xəstəxanasının, klinik xəstəxanasının və digər səhiyyə orqanları işçilərinin fədakarlığı sayəsində xeyli insan həyatı xilas edildi.

Həmkarlarımız olan bir erməni qadının pıçıltı ilə söylədiyi sözləri yaddan çıxara bilmirəm: “Fikir verirsinizmi, öldürülən ermənilərin hamısı əslən Dağlıq Qarabağdandır. Qəsdən belə edilib ki, orada yaşayan ermənilərdə azərbaycanlılara qarşı nifrəti daha da alovlandırınsınlar və Stepanakertdəki hərəkatı daha da gücləndirsinlər”. Biz dərhal hüquq mühafizə və digər əlaqədar orqanların diqqətini bu fakta yönəltdik.

Kütləvi iğtişaşlar vaxtı şəhərə girən hərbiçilərin köməyi ilə ermənilər evlərindən çıxarılıb S.Vurğun adına mədəniyyət sarayında, sanatoriya-profilaktoriyalarda və H. Zeynalabdin qəsəbəsindəki hərbi kazarmalarda yerləşdirildi. Həmin yerlərdə dərhal tibb məntəqələri yaradıldı. Gecəyarı şəhər səhiyyə şöbəsinin müdiri Vaqif Qəhrəmanov və təcili yardım xəstəxanasının baş həkimi İzzət Sadıqovla birlikdə xəstəxana anbarının pəncərəsini sındıraraq lazımı qədər ərzaq məhsulu götürdük və ac ermənilər üçün sıyıq bişirməyə başladık. Ermənilərin qorxu və çaşqınlığı keçsə də, gözlərindəki qəzəb və hiddəti aydınca oxumaq mümkün idi. Çox təkiddən sonra yemək yedilər. Əlimdəki çömçə ilə sıyıq paylamağa başım bərk qarışdığından bir neçə erməni gəncin arxa tərəfə necə keçdiyini hiss etməmişdim. Bu vaxt təsadüfən bizə yaxınlaşan şəhər partiya komitəsinin o vaxtkı katibi Mələk Bayramova həmin cavanların məni qəfil itələyərək qaynar qazana salmaq cəhdindən xilas etdi.

Tibbi xidmətin təşkili komissiyasının üzvü kimi ermənilərin açıq, gizli söz-söhbətlərinin şahidi də olurdum. Aydın başa düşdüm ki, onlar öldürülənlərin içərisində heç olmasa, bircə uşağın olmamasına təəssüflənirlər. Bu fakt onlara bizim “vəhşiliyimiz” barədə dünyaya car çəkməkdən ötrü gərək idi.

Az qala belə bir fürsət ələ düşmüşdü. Hərbi kazarmaların birində Ohanyan familiarı bir qadının 9 aylıq uşağı bərk xəstə yatırdı. Hadisə günü qızdırması lap qalxmışdı. Məlum oldu ki, ana qəsdən balasını həkimə göstərmək istəmir, daha doğrusu ölməsini gözləyir. Əlbəttə, buna heç cür yol verə bilməzdik, hərbiçilərin köməyi ilə içəri keçdik, ermənilərin qəzəblənməsinə baxmayaraq xəstə uşağı oradan çıxardıq, lazımı tibbi yardım göstərdik. Hadisə baş vemişdi. İnsanlıq, humanizm isə yaşayırdı. Azərbaycanlılar tez-tez erməni tanışlarına, qonşularına baş çəkir, ərzaq, pal-paltar gətirirdilər.

Kütləvi iğtişaşların iştirakçısı olan yeniyetmələrin mühakiməsi vaxtı onlara baxdıqca ürək ağrısı ilə düşünürdüm ki, bu cavanlar çox məkrli məqsədin- incə siyasətlə hazırlanmış ssenarinin həyata keçirilməsi mexanizmində sadəcə olaraq kiçik vintciklərdir. Əsas aparıcı qüvvələrin və təşkilatçıların aşkar edilməsi Sumqayıt hadisələrinin əsil mahiyyətini açıb göstərər və xalqımızı əsassız ittihamlardan xilas edərdi.

**Quliyeva Xalidə**

**“Sumqayıt” 24 fevral 2001**

## O günləri xatırlayarkən

- Fevral hadisələri ermənilərin və ermənipərəst dairələrin fitvası və ssenarisi ilə həyata keçirilirdi. Eduard Qriqoryanın başçılıq etdiyi cinayətkar qrupun üzvləri tərəfindən törədilən qanlı əməllər sumqayıtlıların adına yazılırdı. Sumqayıtda baş vermiş hadisələrlə əlaqədar məhkum olunmuş şəxslərin bağışlanması və onların üzərindən məhkumluğun götürülməsi haqqında respublika prokurorluğunun qəbul etdiyi qərar da çox şey açıqlanır. Xüsusi komissiyanın respublika prokurorluğu üçün hazırladığı sənədlərdə göstərilirdi ki, fevral hadisələri ilə bağlı keçmiş SSRİ prokurorluğunun istintaq qrupu Sumqayıtda baş vermiş iğtişaşlar üzrə təhqiqat, ibtidai istintaq və məhkəmə istintaqı zamanı qeyri- obyektivliyə yol vermişdir. İstintaq aparılarkən zorakılıq, hədə-qorxu və digər qanunsuz üsullar tətbiq olunmuş, bir sıra hallarda sumqayıtlılara qarşı əsassız ittihamlar irəli sürülmüşdür.

Yeri gəlmişkən, imperiya əsgərlərinin döyüb birdəfəlik əlil etdikləri 28 yaşlı Azər barədə keçən il “Sumqayıt”ın səhifəsində dərc olunmuş “Məni görənlər ağlasın” sərəlövhəli yazının müəllifi şair Əvəz Mahmud Lələdağ haqlı olaraq imperiya rəhbərlərinin ermənipərəst siyasətini, onları dəstəkləyən o zamankı aciz başçılarımızı ittiham edir, bu şər qüvvələrin yaramaz əməllərinin qurbanı olmuş günahsız, zavallı gənclərimizin acı taleyi üçün göz yaş tökür, ağı deyir.

Başqa sumqayıtlılar kimi daim xoş arzularla yaşayan Dadaş Balaş oğlu Xudatov, Vəkil Kərim oğlu Babayev, Surxay Valeh oğlu Əliyev, Natiq Yadulla oğlu İsgəndərov, Canpolad Məhyəddin oğlu Orucov da imperiya ordusu əsgərlərinin əli ilə qətlə yetirilmişdilər. Yüzlərlə sumqayıtlı işgəncələrə məruz qalmış, neçə-neçə gənc imperiya həbsxanalarına atılmışdı. 28-29 fevral hadisələri rabitəçilər üçün xüsusilə dözülməz olmuşdur. Təxribat xarakteri daşıyan bu hadisələr heç vaxt Sumqayıt rabitəçilərinin yaddaşından silinməyəcəkdir.

Fövqəladə hallarda telefon xətləri həddən artıq yüklənir. Müvafiq tədbir görülməsə ATS sıradan çıxıb bilər. Təlimata görə isə 9000 nömrəlik ATS-də eyni vaxtda 820 zəng etmək olar. Məhz bunu nəzərə alaraq şəhərdə, heç olmasa, vacib obyektlərdə, idarə və təşkilatlarda rabitə xidmətlərini təmin etmək üçün mümkün tədbirlər görülməli idi. Bu səbəbə görə də həyati əhəmiyyətli idarə və təşkilatlar, sənaye müəssisələri müstəsna olmaqla başqa telefonları növbə ilə xəttlərdən açmaq lazım gəlirdi. Erməni şovinistlərinin imperiya paytaxtındakı havadarları isə bu tədbirdən də öz çirkin məqsədləri üçün istifadə etməyə cəhd göstərirdilər. Telekommunikasiya qovşağının rəhbəri kimi mən SSRİ prokurorluğu və mərkəzdəki digər inzibati orqanlar qarşısında cavab verməli oldum.

Həmin il Moskvada xalqımıza qarşı yönəldilmiş çox dəhşətli, hədsiz dərəcədə məkrli bir məhkəmə prosesi gedirdi. Günahsız bir gənc-sumqayıtlı Əhməd Əhmədov ermənilərlə və onlara qulluq edən qüvvələrlə üz-üzə dayanmışdı.

İndiki kimi xatırlayıram. Noyabrın 10-da Moskvada SSRİ Ali Məhkəməsində qeydiyyatdan keçdikdən sonra məni məhkəmə salonuna gətirdilər. Salonun sol tərəfi ermənilərlə dolu idi. Onların çoxusunu tanıyırdım. Bu adamlar uzun illər şəhərimizdə rahat, firavan ömür sürmüşdülər. Azərbaycanlılar bu insanlara özlərinə məxsus xətir-hörmət göstərmişdilər. Adi sözlə təsvir edə bilmədiyim bu məhkəmə oyununda ermənilər az qala bu zavallı gənci parçalamaq istəyirdilər. Salonun



sağ tərəfində isə heç kəs gözə dəymirdi. Məni həmin boş yerdə əyləşdirmişdilər. Heç bir günahı olmayan, ittihamçılar dəridən-qabıqdan çıxsalar da, günahını sübuta yetirə bilmədikləri, əvvəlcədən ölüm cəzası hökmü verilmiş azərbaycanlı gəncin məhkəməsində cəmi dörd azərbaycanlı iştirak edirdi. Bu mənzərəni adi sözlə təsvir etmək imkan xaricindədir.

Əhməd Əhmədova ölüm cəzası verildi. Amma bu da erməniləri sakitləşdirmədi. Onlar yeni-yeni qurbanlar tələb edirdilər. O dövrdə respublikamıza rəhbərlik edən şəxslər isə ağızlarına su alıb dayanmışdılar. Sumqayıt hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi üçün adi təşəbbüs belə göstərmədilər. Ermənilər isə sakitləşmir, Sumqayıt hadisələri baş verən gündən dərhal sonra Xankəndində ucaldıqları abidə önündə mitinq təşkil edir, özlərinin törətdikləri cinayət əməllərinin foto-şəkillərini dünya ölkələrində yaymaqla Sumqayıtın təmiz adına ləkə vurmaq üçün hər cür üsuldan istifadə edirdilər.

Nəhayət, bir neçə il keçdikdən sonra Sumqayıt hadisələrinin görünən və görünməyən cəhətlərinin araşdırılması istiqamətində müəyyən işlər görüldü. Fevral faciəsi qurbanlarına şəhidlik statusu verildi. Amma bu faciə ilə bağlı hələlik qaranlıq məsələlər də çoxdur. Vaxtilə hüququ tapdalanmış bir çox adamlara hələ də mənəvi təskinlik verilməyib.

Sumqayıt hadisələrinə siyasi qiymət verilməli, əməkçilər şəhərinin, onun sakinlərinin məruz qaldıqları mənəvi, cismani əzablar üçün bilavasitə günahkar olan, cavabdehlik daşıyan qara qüvvələr aşkara çıxarılmalı, layiqincə cəzalandırılmalıdırlar.

**Mehman Ömərov**

**“Sumqayıt” 24 fevral 2001**

## Vəhşilik bizim xalqa yaddır

1988-ci il fevralın əvvəlləri idi. İnformasiya blokadasından sızan xəbərlərdən bir vahimə iyi gəlirdi. Şəhər və respublika qəzetlərində qeyri-adi yazılar görünməyə başlamışdı. Erməni adları iri şriftlərlə sərlövhələrə çıxarılırdı. Dostluğa həsr edilmiş tədbirlər keçirilirdi. Sanki bizə -80-dən çox xalqın və millətin nümayəndələrinin mehriban qardaşlıq ailəsində yaşayan sumqayıtlılara beynəlmiləçilik, dostluq dərsi keçirdilər. Lakin unudurdular ki, çox qədim və zəngin tarixə malik Azərbaycan xalqı heç vaxt öz humanistliyini, insanpərvərliyini itirməyib. Biz ailəmizdən, əzizlərimizdən, doğmalarımızdan çox qonağa hörmət etmişik. Xüsusilə uzaq ellərdən gələn, adət-ənənəsi başqa olan, dili, dini, irqi müxtəlif insanlara ayrıca diqqət və qayğı göstərmişik. Biz həmişə tənhayə, qəribə, yazığa hörmət etmişik, onların dərdinə şərik çıxmışıq. İndi beynəlmiləçilik sözü nə qədər xoşa gəlməsə də, biz beynəlmiləçi olmuşuq. Bu gün də beynəlmiləçi olaraq qalmışıq.

Biz məlum hadisələr zamanı da sinəmizi ermənilərə sipər etdik. Elə o günlərdə danışdırlar ki, azərbaycanlı bir qadın erməni ailəsini evində yerləşdiribmiş. Hücum edənlərin qarşısını almaq üçün bu ana paltarının yaxasını çıxarıb, sinəsini açıb: "Ana südünü, ana namusunu tapdalayıb keçə bilərsiniz bu evə..." Başqa bir ana isə barmaqlarının üzüyünü, qulaqlarının sığasını verib "millət qeyrəti çəkənlərə" və yalvarıb ki, "Siz Allah, bu mənzilə girməyin". Başqa məhəllələrdə isə azərbaycanlılar dəstə düzəldib quldurların qabağını kəsib. Bütün bunların yeganə qiyməti əslində bu hadisəyə rəvac verən SSRİ rəhbərliyindən birinin dediyi sözlər olub: "Əgər azərbaycanlılar qorumasaydılar, ölənlərin sayı qat-qat çox olardı..." Ancaq heç kəs ondan soruşmayıb ki, axı, Sumqayıtda erməniləri azərbaycanlılar qoruyurdularsa, onlara hücum edənlər kimlər idi?! Əlbəttə, bu sualın cavabı da hazır idi: Bir dəstə ekstremist, narkoman... Bu ekstremistin, narkomanın milləti barədə isə düşünən yox idi. Sonradan bəlli olacaqdı ki, dəstənin önündə gedən erməni imiş. Sonradan bilinəcəkdi ki, əvvəlcədən düşünülmüş bir ssenari imiş.

Sumqayıt elə bir şəhərdir ki, burada adamlar bir-birlərini ən azı üzəndən tanıyırlar. Şəhərdə hərə-mərəlik salan, vaxtilə "tolpa" adlandırılan dəstəni çoxlarımız görmüşdük. Şəxsən mən uzun illər Sumqayıtda yaşayan, şəhərin ictimai həyatında yaxından iştirak edən, daim adamlar arasında olan bir şəxs kimi bu dəstədə bir nəfər də olsun sumqayıtlı görmədim. Sən demə, dəstənin önündə gedən vaxtilə mənim də işlədiyim boru-prokat zavodunun işçisi Eduard Qriqoryan imiş. Hadisələrdən sonra doğma müəssisədə olarkən metallurqlar dedilər ki, Sumqayıt hadisələrində əsil canilik edən Qriqoryan olub, bildirdilər ki, Qriqoryan bizim zavodda işləyib. Dəfələrlə məhkum olunub. Hadisələrdən bir neçə gün əvvəl, daha dəqiq desək, fevralın 26-da işdən çıxıb. Həbsxanalarda dəfələrlə cəza çəkmiş E. Qriqoryanın şəhərimizdə şübhəli gəzintiləri nədənsə heç kimi maraqlandırmayıb, narahat etməyib. Hadisələrdən bir müddət sonra hüquq mühafizə orqanları tərəfindən E. Qriqoryan tutulmuşdur. İstintaq zamanı erməni millətindən olan zərərçəkənlər məhz E. Qriqoryanın onları işgəncə və təhqirlərə məruz qoyduğunu təsdiq etmişlər. Lakin buna baxmayaraq bu qaniçən cani havadarlarının köməyi ilə çox yüngül cəza ilə canını qurtara bilmişdir. Şübhəsiz ki, Edik Qriqoryan tək olmayıb. Onun öz millətindən olan havadarlarının çoxlarının adı hələ də heç kimə məlum deyil. Əksinə, bu hadisə ilə əlaqədar Sumqayıtın günahsız gəncləri işgəncələrə məruz qaldılar, həbsxana küncünə atıldılar.

Sumqayıt hadisələri baş verəndən dərhal sonra şəhərdə peyda olmuş Moskvanın hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşlarının dəlilsiz, sübutsuz həbs etdikləri və irəli sürdükləri ittihamları sübuta yetirə bilmədiklərinə baxmayaraq Xovlu iplik fabrikinin fəhləsi Əhməd Əhmədov hadisələrin əsas təşkilatçısı kimi qələmə verilərək ölüm hökmünə məhkum olundu. Lakin Moskvada mühakimə edilib güllələnən Əhməd Əhmədovun, imperiyanın soyuq zindanlarında olmağın müsibətlərə tab gətirməyib, həlak olmuş Elçin Gəncəliyevin, Taleh İsmayılovun üzərindən qara ləkə götürülməyib. Halbuki, bu üç gəncin adı şəhidlərin siyahısına daxil olunmalıdır. Çünki onlar yüksək dairələrin hazırlayıb həyata keçirdiyi siyasi oyunun günahsız qurbanlarıdır.

Hadisələrdən on il sonra 1998-ci ildə “Sumqayıt” qəzetində oxuduğum bir yazı indi də ürəyimi göyür-göyür göynədir. Bu 15 yaşında imperiya əsgərləri tərəfindən ömürlük şikəst edilmiş Azər Babayevin taleyidir. Yalnız azərbaycanlı olduğu üçün əsgərlərin dubinkası ilə şil-küt edilmiş bu uşağın təqsiri nə imiş? Həmin hadisələr zamanı belə zərbə almış gənclərimizin taleyindən çoxlarımız xəbərsizik. Alimlərimiz, araşdırıcılarımız tədqiqat aparmalı, uzun illər gizli saxlanan hadisələrin üzərindən pərdəni götürməli, həqiqəti ortaya çıxarmalı, beynəlxalq aləmə bəyan etməlidirlər.

Vəhşilik bizim xalqa yaddır. Nə bizim xalqımız, nə də “Kiçik Azərbaycan” adlandırdığımız Sumqayıt ləkə götürə bilməz. Özlərini yazıq, əzabkeş millət kimi göstərən ermənilərin vəhşi xisləti bütün dünyaya bəllidir. Rəsmi məlumata görə Sumqayıt hadisələri zamanı cəmi 26 nəfər erməni zərər çəkib. Ancaq bu günlərdə böyük ürək ağrısı ilə ildönümünü qeyd etdiyimiz Xocalı faciəsi zamanı 613 nəfər vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, 7 ailə büsbütün məhv edilmiş, 27 ailənin hərəsindən yalnız biri sağ qalmışdır. Qoy indi qiyməti tarix versin. Kimdir vəhşi?

**Ağamirzə Əhədov**

**“Sumqayıt” 24 fevral 2001**

### **Sumqayıtın ilk şəhidləri. Onları tanıyın və unutmayın**

**Vəkil Babayev** - 1940-cı ildə Masallı rayonunun Sığdaş kəndində dünyaya göz açmışdı. Uşaqlıq illərini öz kəndlərində keçirmişdi. Sonralar taleyini Sumqayıtla bağlamışdı. "Məişət kimyası" zavodunda işləyirdi. Beş övlad atası idi.

**Surxay Əliyev** - Sumqayıt hadisələri baş verəndə Surxayın cəmi 17 yaşı vardı. Məktəbli idi. 5 sayılı məktəbin buraxılış sinfində təhsil alırdı. Ağına belə gəlməzdi ki, arzularının çiçəkləndiyi bir dövrdə imperiya tanklarının tırtılları altında qalacaq.

**Canpolad Orucov** -Ömrünün 23-cü baharında həyatla vidalaşmalı oldu. Sisyan rayonunda dünyaya göz açmış Canpolad ermənilərin təcavüzü nəticəsində ailələri ilə birlikdə Saray qəsəbəsinə köçmüşdü. Neft və Kimya institutunda təhsil alırdı.

**Natiq İsgəndərov** - 1965-ci ildə İmişli rayonunda doğulmuşdu. Sumqayıtdakı evtikmə kombinatında rəngsaz kimi əmək fəaliyyətinə başlamışdı. O, həm də, İnşaat Mühəndisləri İnstitutunun axşam şöbəsində təhsil alırdı.

**Dadaş Xudatov** - 1942-ci ildə Yardımlı rayonunda anadan olmuşdu. Metallurq peşəsini seçmişdi. Dörd övlad atasıydı. Fevral hadisələri zamanı həmişə olduğu kimi əmək növbəsində çalışırdı. Ertəsi gün öz ailəsinə-körpələrinin yanına qayıdarkən faciə ilə üzləşməli oldu.

**"Sumqayıt" 24 fevral 2001**

## **Sumqayıt hadisələri – 28-29 fevral, 1988:**

### **həqiqətlər, uydurmalar**

Sumqayıt hadisələrindən 13 il keçir. Ötən müddətdə bu hadisənin baş vermə səbəbləri, onun təşkilatçıları və həmin hadisədən ermənilərin nə dərəcə istifadə etmələri barədə mətbuatda nə qədər yazılsa da, kitablar dərc edilsə də, hələ çox şey açıqlanmayıb. Biz Sumqayıt hadisələrinin ildönümündə xatırlasaq da, ermənilər bir an belə olsun, həmin hadisədən əleyhimizə istifadə etməyi unutmurlar. Erməni ideoloqlarının hazırladıqları, keçmiş SSRİ - nin xüsusi xidmət orqanlarının təhrikçiləri ilə həyata keçirilən Sumqayıt iğtişaşlarına “soyqırım” qiyafəsi biçilməsi üçün ermənilər 1988-ci ilin əvvəlindən gərgin iş aparırdılar. Keçmiş SSRİ məkanında buna nail olmasalar da, artıq Qərb dövlətlərində, xüsusən də, ABŞ və Fransada bu istiqamətdə xeyli fəallaşdılar. Milli Məclisin fevralın 24-də keçirilən iclasında Prezident Heydər Əliyev yekun nitqində bildirdi ki, ona verilən məlumata görə, ABŞ-ın Kaliforniya ştatının Konqresində ermənilər məsələ qaldırıblar ki, 24 aprel “soyqırım günü” elan etməklə yanaşı, 1988-ci il Sumqayıt hadisələri və 1990-cı il Bakı hadisələri zamanı ermənilərə qarşı kütləvi zorakılıqlar və 350 min erməninin Azərbaycanda kütləvi şəkildə sürgün edilməsi xüsusi qeyd olunsun. Göründüyü kimi ermənilər Sumqayıt hadisələrini 1915-ci il saxta “erməni soyqırımı”na bağlamaq istəyirlər. Əslində, tarixə müraciət etdikdə, Sumqayıt hadisələrinin və ümumiyyətlə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ssenarisinin ermənilərin 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində Türkiyədə törətdikləri iğtişaşlarla eyniyyət təşkil etdiyini görmək olar.

### **Tarixi paralellər**

Amerika tədqiqatçıları Castin və Karolin Makkartilərin “Türklər və ermənilər” kitabının (Bakı, 1996) 54-cü səhifəsində 19-cu əsrin sonlarında hazırlanan erməni üsyanlarının mərhələləri göstərilib. Həmin plan müasir şəraitə uyğunlaşdırılaraq 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağda həyata keçirilməyə başlanıb. Plan belə idi:

1. Qiyamçı dəstələr təşkil edib, onları silahlandırmaq
2. Elə yerlərə hücum etməli ki, daha kəskin əks reaksiya alınmış olsun ( yəni ermənilər daha çox öldürülsünlər)
3. Ermənilərin qırılması Avropa dövlətlərinin ictimai fikrinə daha çox təsir edə bilər
4. Avropa dövlətlərinin işə qarışması Osmanlı dövlətini məcbur edəcək ki, Şərqi Anadoluda ermənilərə muxtariyyət (ola bilər ki, müstəqil dövlət) versin
5. Müsəlman əhali iğtişaşlar törədilən yerlərdən ya xoşluqla çəkilib gedir, ya da deportasiya edilir  
Ermənilər 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağa ərazi iddiası etməklə və Sumqayıtda iğtişaşlar törətməklə keçmiş SSRİ rəhbərliyinin vasitəsilə öz niyyətlərinə çatmaq istəyirdilər.

### **Hadisələrin inkişafı**

1987-ci il oktyabrın 27-də Heydər Əliyevin Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvlüyündən və SSPİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən azad edilməsi ermənilərə Dağlıq Qarabağa ərazi iddialarını açıq-aşkar irəli sürmələrinə rəvac verdi. Həmin ilin noyabrından etibarən İrəvanda kütləvi aksiyalar, imza toplama kampaniyası keçirildi. Nəhayət, 1988-ci il fevralı 20-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Xalq Deputatları Sovetinin sessiyası Muxtar Vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxıb Ermənistan qatılması barədə qərar çıxardı. Bir gün sonra Sov. İKP MK-nın Siyasi Bürosu Dağlıq Qarabağda vəziyyətin

normalaşdırılması barədə qərar qəbul etdi. M. Qorbaçov Azərbaycan və Ermənistan zəhmətkeşlərinə müraciət etdi.

Fevralın 22-də Sov. İKP MK katibi Q. Razumovski Xankəndinə gəldi. Bir gün sonra Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi B. Gevorkovu işdən azad edib yerinə daha qatı millətçi H. Poqasyanı seçdilər. Həmin gün Mərkəzi Komitənin katibləri V. Dolgix və A. Lukyanov İrəvanda partiya fəallarının yığıncağını keçirdilər. Fevralın 24-də Q. Razumovski və P. Demişev Azərbaycanda yığıncaq keçirdilər. Ermənilər gördülər ki, onların əməllərinə hüquqi qiymət vermək əvəzinə onları “ağıla”, “zəkaya” dəvət edirlər, daha da tələblərini sərtləşdirdilər. Fevralın 25-də S. Kaputikyan və Z. Balayan Moskvada MK-nın katibi A. Yakovlevlə üç saata yaxın danışmaq aparmışdılar. Ertəsi gün onları M. Qorbaçov qəbul etmişdi. Bir saatdan artıq çəkmə görüşdə belə qənaət hasil olmuşdu ki, Moskva ermənilərə qarşı güc tətbiq etməyəcək. Moskvada keçirilən digər qapalı görüşlərdən bir gün sonra Sumqayıtda iğtişələr başladı.

### **Niyə Sumqayıt ?**

Bu şəhərdə iğtişələr baş verməsi üçün əvvəlcədən zəmin hazırlanmışdı. Sonralar aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdu ki, Sumqayıtda yaşayan ermənilər həmin hadisələrdən bir neçə ay öncə kütləvi surətdə şəhərin əmanət kassalarında olan əmanətlərini götürmüşlər. Ümumiyyətlə, Sumqayıt əmanət bankından son üç ay ərzində 1206 erməni 1220000 manat pul götürmüşdü. Təxribatlar törətmək üçün Sumqayıta Azərbaycan dilini təmiz bilən ermənilər göndərilmişdi. Onlara Sumqayıtda fəaliyyət göstərən gizli “Krunk” təşkilatına üzv olmaq istəməyən ermənilərin ünvanları verilmişdi ki, iğtişələr qızıqsıdıqdan sonra kütləni həmin ünvanlara yönəltsinlər. Təxribatçılar şəhərin müxtəlif yerlərində səsucaldanlar vasitəsilə qışqırırdılar ki, Stepanakertdə Azərbaycanlıları öldürür, Azərbaycanlı qadınların namusuna təcavüz edirlər. Hətta bəziləri Biləcəriyə bir vaqon Azərbaycanlı meyiti gətirildiyini söyləmişdi. Gizli erməni təşkilatının üzvlərinə xəbərdarlıq edilmişdi ki, əvvəlcədən qohum-əqrəbalarını xəstəxanalardan çıxarsınlar və şəhəri tərk etsinlər. İğtişələrin törədiləcəyi əvvəlcədən bəlli olan yerlərə yaxın evlərin damında gizli kameralar quraşdırılmışdı. Həmin lentlərə ermənilər öz əlavələrini edib dərhal xarici dövlətlərin televiziya kanalları ilə nümayiş etdirmişdilər. Həmin hadisə ilə bağlı yazıçı Maqsud İbrahimbəyov “Drujba narodov” jurnalının redaksiyasında çıxış edərkən demişdi: “Sumqayıt hadisələrinə bir gün qalmış kino və videokameralı adamlar gəlmişlər. Çəkiliş günü tam vaxtında başlamış və həmin dəhşətli gün Sumqayıtda çəkilmişdir. Bir qədər sonra həmin film İsveçrədə göstərilmişdir. Filmin ağlasığmaz təsviri hissəsini insan təxəyyülünü dəhşətə salan səslər tamamlayır. Məsələn, filmin qəhrəmanlarından biri ekrandan matı-qutu qurumuş isveçlilərə öz dostu Mişanın və onun arvadının qətlə səhnəsini təsvir edirdi”. Həmin erməni söyləyirmiş ki, guya sumqayıtlılar dostunun arvadının başını kəsdikdən sonra 30 nəfər Azərbaycanlı onların gənc qızlarının üstünə cummuş, növbə ilə onu zorladıqdan sonra tikə-tikə doğramış, manqalda od qalayaraq ətindən kabab bişirərək iştahla yeyibləmiş. Azərbaycanlı jurnalistlər Eyruz Məmmədov və Davud İmanov M. İbrahimbəyovun “Odlar yurdu” qəzetində 16 avqust 1989-cu ildə dərc edilən həmin çıxışını Moskvada SSRİ Baş Prokurorluğunun Sumqayıt üzrə istintaq qrupunun rəhbəri B. Qalkinə oxuyanda o demişdi:

-Bu iftiradır! Düzdür, Sumqayıtda adam öldürülmüşdür, qan tökülmüşdür, lakin belə vəhşiliklər törədilməmişdir. Bu, ağ yalandır!

Ermənilərə də ağ yalan lazım idi ki, qapı-qapı gəzib onu həqiqət kimi nümayiş etdirdinlər. Necə ki, 13 ildir edirlər. Yeri gəlmişkən, mərhum akademik Ziya Bünyadov 1989-cu ilin yanvarında “Elm”

qəzetində “Poçemu Sumqait?” məqaləsi ilə çıxış etmişdi. Həmin məqalədə Z. Bünyadov ermənilərin qədim tarixindən tutmuş, Sumqayıt hadisələrinə qədər keçdikləri yola nəzər salmış, onların tarixdə bir sıra faciələrin baiskarları olmasını göstərmişdi. Akademik ermənilərin Dağlıq Qarabağa ərazi iddialarının əsassız olduğunu və Sumqayıt hadisələrinin məhz ermənilər tərəfindən hazırlanıb həyata keçirildiyini sübut etmişdi. Bundan sonra erməni terrorçu təşkilatı olan ASALA Z. Bünyadova ölüm hökmü çıxarmışdı. Və bu hökm 1997-ci il fevralın 21-də ASALA ilə əlbir olan “Vilayəti-Əl Fəqih Hizbulla” təşkilatının sifarişi ilə öz soydaşlarımız tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Fevralın 28-29-da Sumqayıtda baş verən iğtişaşlar zamanı 32 nəfər qətlə yetirilmişdir. Qətlə yetirilənlərin 6-sı azərbaycanlı olmuşdur ki, onlardan 4-nü sovet tankı ortadan biçmişdi. Öldürülən 26 ermənidən 6-nı Eduard Qriqoryan adlı erməni öldürmüşdü. E. Qriqoryan Azərbaycanda mühakimə edilərək 12 il həbs cəzası almışdı. Erməni lobbisi E. Qriqoryanı Azərbaycandan alıb Stavropolun Budyanovsk şəhərinə yerləşdirmişdilər. Sonralar Sumqayıt hadisələri barədə sənədli film çəkən azərbaycanlı jurnalistlər E. Məmmədov və D. İmanov “Ostankino” televiziyaşının işçiləri kimi özlərini təqdim edərək ondan müsahibə almışdılar. Lakin çəkilişdən sonra həqiqəti öyrənən E. Qriqoryan azərbaycanlı jurnalistləri hədələmişdi:

-Eybi yoxdur, siz elə bilməyin ki, canınızı qurtardınız. Sizi yəqin ki, bizimkilər güdürlər. Sizin hamınızı məhv edəcəyik.

Sonrakı araşdırmalar zamanı məlum olmuşdu ki, Sumqayıtda baş verən iğtişaşlarda sadələvə azərbaycanlılarla yanaşı ermənilərin fitnə-fəsadına uyan digər millətlərin nümayəndələri də iştirak etmişlər. Cinayətkar ünsürlər sayılan Samoylov, Pavlovski, “Hitler” ləqəbli Aleksandr Darç iğtişaşlar zamanı xüsusi fəallıq göstərmişdilər. Sumqayıt həqiqətlərinin açılması erməniləri çox narahat edir. Çünki, əsl həqiqət ermənilərin “Sumqayıt soyqırımı” iddialarını alt-üst edir.

### **Bəs şahidlər nə deyir?**

Sumqayıt şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı Təvəkkül Məmmədov:

-Mən o zaman şəhərin xalq deputatları soveti icraiyyə komitəsinin sədri işləyirdim. Həmin günlərdə Qərbi Azərbaycandan, o yerlərə Ermənistan deməyə dilim gəlmir, qovulan, isti ocaqlarına su calanan azərbaycanlıların ən böyük axını bizim şəhərimizə üz tuturdu. Bu son dərəcə ağır məqamlarda mənim ən azı vəzifə borcum Sumqayıta pənah gətirənləri yerbəyər etmək, onlara ilkin yardım göstərmək idi. Açıqını deyim ki, belə bir məqamda şəhərdə nələrin baş verəcəyini heç kəs ağına belə gətirə bilməzdi. Səksəndən çox millətin nümayəndələrinin yaşadığı şəhərdə ağlasığmaz hadisələrin törədiləcəyini dilə gətirmək istəyənlərə bəlkə də o məqamlarda ağılsız deyərtilər. Amma Sumqayıt hadisələrindən dərhal sonra məlum oldu ki, məkrli düşmənlərimiz, Böyük Ermənistan xülyası ilə yaşayan erməni separatçıları öz havadarlarının qəyyumluğu ilə hədəfi düzgün seçiblər. Əvvəlcədən hazırlanmış ssenari əsasında şəhərin məhəllələrinə, digər obyektlərə xüsusi hazırlıqlı adamlar yeridərək Ermənistandan qovulan azərbaycanlıları qızıqdırmaq, erməni milli hərəkatını, yəni Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizəni dəstəkləməyən, həmin hərəkata üzvlük haqqı ödəməyən erməni ailələrinin ünvanlarını dəqiqləşdirmək separatçıların əsas məqsədləri olmuşdur. Bəli, hadisədən dərhal sonra aydınlaşdı ki, öldürüləcək ermənilərin siyahısı əvvəlcədən məlum imiş. Budur, bir blokda, hətta eyni mərtəbədə yan-yana yaşayan dörd erməni ailəsindən üçünə gözün üstə qaşın var deyilmədiyi halda, birinin ailə başçısını işgəncə ilə qətlə yetirmişdilər. Sən demə, məhv edilən erməni 4 dəfə

üzvlük haqqı verməkdən imtina edibmiş. Hadisələrin qabaqcadan planlaşdırıldığını təsdiqləyən bir məsələyə də diqqəti cəlb etmək istəyirəm. Bizim əlimizdə bir dənə də fotosəkil, yaxud videoyazı olmadığı halda, hadisələrdən cəmi iki gün sonra Fransada, Avropanın digər ölkələrində azərbaycanlıların “vəhşi” obrazını formalaşdırmaq məqsədi güdən “Sumqayıt hadisələri” videokaseti nümayiş etdirildi. Bundan əlavə, şəhərimizin dövlət təhlükəsizlik orqanında hadisəni törədən “vəhşi” azərbaycanlıların fotosəkillərindən ibarət iki albom peyda oldu. Bu albomlar təsadüf nəticəsində bir-iki günlüyə mənim əlimə keçdi. Albomları “bəzəyən” fotosəkilləri şəhərin kiçiyindən tutmuş ən yaşlı adamlarınadək yaxşı tanıyan müxtəlif zümrədən olan insanlarına göstərdim. Şəkildəkilərin birini də tanıyan olmadı. Bəli, hər şey aydın idi. Sumqayıtda 1988-ci il 28-29 fevralda törədilənlərdən şəhər sakinlərinin qətiyyətlə xəbərləri yox idi. Deyilənlərin əksinə olaraq, sumqayıtlılar hadisələr zamanı neçə-neçə erməni ailəsini ermənilərin təcavüzündən xilas edirdilər. Biz bunun canlı şahidi idik.

### **İğtişaşları erməni separatçıları hazırlamışdı**

#### ***“Sumqayıt” qəzetinin baş redaktoru Kamran Hacıyev:***

-Millətçilik əhval-ruhiyyəsindən tamamilə uzaq olan Sumqayıtda guya milli zəmində hadisələr törədildi. Və dərhal məlum oldu ki, bu iğtişaşlar erməni separatçılarının “mətbəxində” hazırlanıb. Təəssüflər olsun ki, həmin məqamlarda respublika rəhbərliyi hadisələrə düzgün qiymət vermək, təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyətlərində buraxılan nöqsanları araşdırmaq əvəzinə, Sumqayıtın rəhbərliyinə qarşı sərt mövqe tutdu. Şəhərin milis idarəsinin rəisi tutduğu vəzifədən kənarlaşdırıldı, şəxsi heyət tərksilah edildi. Şəhərə imperiya ordusunun əsgərləri yeridildi. Yeri gəlmişkən, “xilaskar ordu”nun gəlişi 5 nəfər günahsız gəncin həyatına son qoydu. Onların adlarını çəkmək yerinə düşərdi: Vəkil Kərim oğlu Babayev, Natiq Yədulla oğlu İsgəndərov, Dadaş Balaş oğlu Orucov və Surxay Valeh oğlu Əliyev. Qırmızı ordunun dəyənək zərbəsinə tuş gələn azyaşlı Azər Babayev isə 13 ildir ki, yataqdan qalxa bilmir. Bəli, hazırda yaşı otuzu haqlamış Azərin bütün arzuları ürəyində qalmışdır. “Sumqayıt hadisələri” ilə bağlı millətimizə qarşı edilən haqsızlıqlardan biri də bu oldu ki, cinayətlərin araşdırılması bütünlüklə Moskvanın hüquq-mühafizə orqanlarının nəzarəti altında icra edildi. Min nəfərdən çox sumqayıtlı təhqir dolu dindirmələrə məruz qaldı. Taleh İsmayılov və Elçin Gəncəliyev həbs edildilər, işgəncələrə dözməyib qazamat divarları arasında dünyalarını dəyişdilər. Günahsız Əhməd Əhmədovu isə Moskvada ermənilərin qarşısında “təntənəli” surətdə mühakimə etdilər və onun güllələnməsinə fərman verdilər...Lakin həmin günlərdə prokuror İsmət Qayıbov xüsusi çəviklik göstərərək hadisələri törədənlərin başçılarından birinin Eduard Qriqoryan adlı erməni olduğunu sübuta yetirdi. Canini tezliklə Moskvaya apardılar. Bildiyimizə görə, ona çox da ağır cəza vermədilər. İsmət Qayıbovdan söz düşmüşkən, o hadisələrdən bir il sonra SSRİ Hüquqşünaslar İttifaqının təsis qurultayının iştirakçısı olmuşdu. Həmyerlimizin qurultayın qərar layihəsinin hazırlanması üçün yaradılan komissiyanın tərkibinə salınmasına etiraz əlaməti olaraq erməni millətindən olan nümayəndələr salonu tərk etmişdilər.

### **Bir erməni uşağının da burnu qanamadı**

#### ***Sumqayıt şəhərinin baş pidiatri Xalidə Quliyeva:***

-Yaxşı yadımdadır, hadisələrdən 3-4 gün əvvəl uşağı ağır vəziyyətdə xəstəxanada yatan erməni ailəsinin başçısı Bağdasaryan təkidlə xəstənin evə yazılmasını xahiş etdi. Səbəbi soruşduqda açıqca bildirdi ki, şəhərdən köçmək istəyir, çünki Sumqayıtda xoşagəlməz hadisələr gözlənilir. Biz onu



inandırmağa çalışdıq ki, Sumqayıtda heç bir hadisə baş verə bilməz. Burada 80-dən çox millətin nümayəndəsi qardaşlıq ailəsində yaşayır. Lakin sonrakı hadisələr göstərdi ki, ermənilər hər şeydən xəbərdar imişlər, daha doğrusu, ağırlı olsa da, etiraf edim ki, bizdən qat-qat gözüaçıq imiş onlar.

-Ermənilər və onların havadarları Sumqayıt hadisələrinə özlərinə lazım olan donu geyindirməkdə də çox operativlik və gözüaçıqlıq nümayiş etdirdilər. Sürətlə və “ustalıqla” yaradılmış kinolentlər hadisələrdən dərhal sonra Yerevanda, Fransada, Avstriyada və güclü erməni lobbiləri olan digər ölkələrdə nümayiş etdirilirdi. Bu azmış kimi, dünyanın kütləvi informasiya vasitələrində kök salmış ermənipərəst jurnalistlər də dərindən-qabıqdan çıxırdılar. Məsələn, “Medisinskaya qazeta”nın müxbiri M. Melkonyan hadisədən dərhal sonra sumqayıtda oldu. Hadisələr zamanı doğum evində olan erməni qadınları ilə söhbətləşdi. Qadınlar həqiqəti söylədilər, yəni tibb işçilərinin o çətin günlərdə ermənilərə qayğı göstərdiklərini danmadılar. Amma M. Melkonyan qəzetdə verdiyi cızmaqarada tamam əksini yazdı. “Vəhşi” azərbaycanlı obrazı yaratmaq üçün əlindən gələni edərək ağalarının məkrli sifarişini yerinə yetirdi. Bəzi yazılarda böhtan həddini aşdı. Yazırdılar ki, guya “vəhşi” azərbaycanlılar hadisələr zamanı doğum evlərinə soxularaq hamilə olan erməni qadınlarının qarınlarını yararaq uşaqları çıxarır, başlarını kəsərək futbol oynayırırmışlar. Bu artıq həyasızlığın son həddi idi. Çünki mən hadisələrin canlı şahidi kimi deyə bilərəm ki, o zaman Sumqayıtın tibb işçiləri başda səhiyyə şöbəsinin o zamankı müdiri Vaqif Qəhrəmanov, təcili yardım stansiyasının baş həkimi mərhum İzzət Sadıqov olmaqla vəzifə boreclarını sədaqətlə yerinə yetirdilər. Ekstremal şəraitdə zərər çəkən insanlara milliyətindən aslı olmayaraq lazımı tibbi yardım göstərildi. Və bir uşağın da burnu qanamadı. Amma açıq-aşkar hiss olunurdu ki, ermənilər heç olmasa, bir-iki uşağın öldürülməsini istəyirdilər...

### **Sumqayıt kartı**

#### **ermənilərə bu gün üçün lazım imiş**

#### ***Sumqayıt şəhər bələdiyyəsinin sədri Zakir Fərəcov:***

-Mən o zamanlar mənzil təsərrüfatında işlədiyimdən hadisələrin içində idim. Həmin ilin fevral günlərində ermənilərin kütləvi surətdə əmanət kassalarında olan pullarını qəpiyinə kimi çıxarmaları nədənsə heç kimi şübhələndirmədi. Əksinə, bu barədə danışmaq istəyənlərin ağızlarından vuruldu. Sonrakı hadisələr göstərdi ki, erməni “qardaşlarımız” hər şeyi qabaqcadan bilirmişlər. Hətta qətlə yetiriləcək, tifaqına od vurulacaq, varidatı yerlə yeksan olunacaq erməni ailələrinin siyahısı da bəlli imiş. Bunu elə hadisələr zamanı da sezmək olardı. Çünki mənzil təsərrüfatı işçiləri şahiddirlər ki, bəzi “molodçiklər” məhv ediləcək erməni ailələrinin ünvanlarını açıq-aşkar axtarırdılar. Bəli “Sumqayıt hadisələri” ssenarisini hazırlayanlar da, onu yerinə yetirənlər də, onların havadarları da gün kimi aydındır. Amma bu gün də bizi düşündürən məsələnin başqa cəhətidir. Axı, hadisələr zamanı təkə ermənilər yox, Sumqayıtda yaşayan digər millətlər də maddi və mənəvi ziyana məruz qalmışlar. Sual olunur: nə üçün bu günə kimi hadisələrə siyasi qiymət verilmir? Nə səbəbdən istintaqa cəlb olunmuş yüzlərlə sumqayıtlı təmizə çıxarılmır? Nə üçün hadisələrdən bir qədər sonra Leninskada baş verən zəlzələnin nəticələrini aradan qaldırmaqda çərəyi dizi üstündə olan qonşularımıza köməyə gedən təyyarə qəzası nəticəsində həlak olanlardan beşinin sumqayıtlı olması barədə o vaxtlar bir kəlmə də deyilmədi? Bəli, həmin insanlar Qazax şairi Oljas Süleymanov demişkən, analarından başqa heç kəs xəbər tutmadı? Bəs indi necə? Onlara Sumqayıtın görkəmli yerlərindən birində xatirə abidəsi qoymaq

olmazmı? Axı, onların uçduqları təyyarənin müəmmalı qəzası hamıya bəllidir. Və bəllidir ki, günahsız həmvətənlərimiz erməni separatçılarının xəyanəti ucbatından həlak olublar.

Deyirlər, hər şeyin zamana ehtiyacı var. Zaman sübuta yetirdi ki, “Sumqayıt hadisələri” ilə bağlı təkcə Sumqayıt Xalq Məhkəməsində baxılmış 427 işin qanuniliyi yoxlanılarkən təsdiqləndi ki, onlardan 414 iş üzrə inzibati məsuliyyət qanunsuz tətbiq edilmişdir. Bəli, zaman göstərdi ki, Sumqayıt, necə deyirlər, aydan arı, sudan durudur. Bununla belə, əgər Qarabağ probleminin ssenari müəlliflərindən biri olan Robert Koçaryan bu gün də “Sumqayıt hadisələri”ni yaddan çıxarmırsa, Strasburqda jurnalistlərlə görüşündə Sumqayıt kartını dilə gətirirsə, biz də öz sözüümüzü deməliyik.

### **Erməniləri ermənilərdən qoruduq**

#### ***Sumqayıt bələdiyyəsinin üzvü Ağamirzə Əhədov:***

-Dünyanın ən qədim, ən mədəni xalqlarından biri olan millətimiz məlum Sumqayıt hadisələri zamanı bir daha sübut etdi ki, bu xalqın mayası humanist ideyalardan, insanlara, digər millətlərə qarşı xeyrxahlıq duyğularından yoğrulub. Hadisələrin mahiyyətinə varmadan sinəsini ermənilərə sipər edən Azərbaycan qadını hücum edən kütlənin qarşısını kəsib “ana südünü, ana namusunu tapdayıb keçə bilərsiniz erməni qonşunun evinə” deməsini heç vaxt yaddan çıxara bilmirəm. Bəli, həmin gərgin anlarda bu qərarı verən qadın yalnız və yalnız bəşəri duyğuların zirvəsində qərar tutan xalqın anası ola bilər. Biz hadisələr zamanı erməniləri ermənilərdən qoruyan insanpərvər həmvətənlərimizin bəzi hallarda yalvarışlarının şahidi olurduq. Ağbirçək bir ananın quldurların qabağını kəsərək “siz allah, o mənzilə girməyin, orda xəstə var” deyə yalvarması indi də qulağımdadır. Deməyim budur ki, ermənilərin uydurduqları “vəhşi” türk obrazı heç kəsi inandıra bilməz. Özlərini yazıq, əzabkeş millət kimi qələmə vermək üçün dəridən-qabıqdan çıxan ermənilərin isə xisləti bütün dünyaya bəllidir. Onu da deyim ki, “Sumqayıt hadisələri”ni genosid kimi tanımaq üçün dünyaya car çəkən ermənilər tarix boyu özlərini rüsvay ediblər. Baxın, həmin hadisələr zamanı Sumqayıtda cəmi 26 nəfər erməni zərər çəkdiyi halda, bu günlərdə böyük ürək ağrısıyla qeyd etdiyimiz Xocalı faciəsi zamanı 613 nəfər soydaşımız xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmiş, 8 ailə tamamilə yer üzündən yox edilmiş, 27 ailənin hərəsindən bir nəfər sağ qalmışdır. Yüzlərlə xocalının aqibəti isə indi də məlum deyildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu faciə Qarabağ uğrunda gedən mübarizəmizdə itirdiklərimizin cüzi bir hissəsidir. İndi dünya qiymət versin, genosidə məruz qalan kimdir, hansı xalqdır?!

### **Moskvada Əhmədin**

#### **məhkəməsinə cəmi 4 azərbaycanlı gəlmişdi**

#### ***Sumqayıt şəhər telekommunikasiya qovşağının rəisi Mehman Ömərrov:***

-Sumqayıt hadisələri zamanı ən çox əziyyət çəkən xidmət sahələrindən biri də telefon rabitəsi qovşağı idi. Bəllidir ki, fəvqəladə hallarda rabitə xətləri həddən artıq yüklənir. Lazımı texniki tədbir görülməsə avtomat telefon stansiyası bütövlükdə sıradan çıxıb bilər. Təlimata görə 9 min nömrəlik ATS-də eyni vaxtda 820 zəng etmək olar. Bunu nəzərə alaraq şəhərdə vacib obyektlərdə, idarə və təşkilatlarda rabitə xidmətini təmin etmək üçün mümkün tədbirlər həyata keçirilməli idi. Biz bunu nəzərə alaraq həyat əhəmiyyətli idarə və təşkilatlar, sənaye müəssisələri istisna olmaqla, telefonları

növbə ilə şəbəkədən açmağa başladıq. Ermənilər bizim bu qanuni əməliyyatlarımızdan da bizə qarşı istifadə etdilər. Məni SSRİ prokurorluğuna və digər orqanlara dəvət edib izahat istədilər. Çox incidiləndən sonra rahat buraxdılar. Amma bir qədər keçdikdən sonra yenidən Moskvaya dəvət olundum. Həmin vaxt Moskvada hədsiz dərəcədə qərəzli məhkəmə prosesi gedirdi. Qətiyyənlə günahı olmayan gənc sumqayıtlı Əhməd Əhmədov ermənilərlə, onların havadarları ilə üz-üzə dayanmışdı...İndiki kimi yadımdadır, noyabrın 18-də SSRİ Ali Məhkəməsində qeydiyyatdan keçəndən sonra məni məhkəmə salonuna gətirdilər. Salon iki yerə bölünmüşdü. Bir yanda çoxunu üzdən tanıdığım ermənilər oturmuşdular. Azərbaycanlılar üçün ayrılmış hissədə isə heç kəs gözə dəymirdi. Bəli azərbaycanlı gəncin məhkəməsində cəmi 4 nəfər azərbaycanlı iştirak edirdi. Bu acınacaqlı vəziyyəti görəndə sanki huşumu itirəcəkdim. Amma birtəhər özümə gəldim və prosesin iştirakçısı oldum. Nəhayət, qabaqcadan müəyyən edilmiş məhkəmə hökmü oxundu. Bir daha təkrar edirəm, tam günahsız gəncə güllələnmə kəsildi...

### **Ermənilərin yalanları**

#### **nəyə xidmət edir?**

Sumqayıt hadisələrinin istintaqına keçmiş SSRİ-nin hüquq-mühafizə və təhlükəsizlik orqanlarının 100-dən artıq əməkdaşı cəlb edilmişdi. İlk cinayət işi Sumqayıt şəhər prokurorluğu tərəfindən qaldırılmışdır. Ümumiyyətlə isə istintaqa rəhbərliyi SSRİ Prokurorluğunun xüsusi işlər üzrə müstəntiqi V.Qalkin rəhbərlik edirdi. Ermənilər azərbaycanlıların vəhşi obrazını yaratmaq üçün istintaq qrupuna yüzlərlə, minlərlə şişirdilmiş, saxta məktublar göndərirdilər. Belə məktublardan biri barədə V.Qalkin “İzvestiya” qəzetinə 22 avqust 1988-ci tarixli müsahibəsində məlumat vermişdi. V.Qalkinin sözlərinə görə, istintaq qrupu Ermənistan sakini Q.Ulubabayandan məktub almış. O, məktubuna Sumqayıt şəhər sakini A.Qriqoryanın ərizəsini əlavə edibmiş. Ərizədə kütləvi iğtişaşlar zamanı A.Qriqoryanın arvadının və uşağının öldürüldüyü göstərilibmiş. İstintaq qrupu A.Qriqoryanı ifadə verməyə dəvət edir. İyulun 4-də verdiyi ifadəsində A.Qriqoryan göstərmişdir: “Biz hamımız sağıq: mən, arvadım, oğlum Pavel və qızım Yelena. Mənim Vladimir adında oğlum heç vaxt olmayıb. Arvadımın və uşaqlarımın guya öldürülməsi barədə mən heç kimə müraciət etməmişəm və bununla bağlı Moskvaya getməmişəm. Mənə mənim adımdan yazılmış şəhadətnamənin surətini göstərdilər. İmza mənim deyildir. Və mən o cür imza etmirəm. Həmin ərizədə göstərilən məlumatlar uydurmadır.” Vəssalam. Ermənistanda yaşayan ermənilər sumqayıtlılar adından məqalələr uydurur, həmin məsələləri Ermənistan və mərkəzi mətbuatda dərc etdirirdilər. Sonralar Levon Ter-Petrosyan müsahibələrinin birində demişdi ki, Sumqayıt hadisələrindən sonra Azərbaycan xalqı şok vəziyyətinə düşmüşdü. Əgər SSRİ rəhbərliyi bu məqamdan istifadə edib DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar çıxarsaydı, Azərbaycan xalqı buna etiraz edə bilməyəcəkdi.

Ümumiyyətlə, “Sumqayıt qırğınları” barədə “şahid ifadələri” əsasında tarixçi alim Baqrat Ulubabayan dörd kitab dərc etdirib. SSRİ Ali Məhkəməsində Əhməd Əhmədovun (ona güllələnmə hökmü kəsilmişdi), İlham İsmayılovun və Yavər Cəfərovun mühakimə prosesinə aid bir neçə kitab dərc edilib.

Sumqayıt hadisələrindən dərhal sonra Xankəndindəki “Qardaşlıq məzarı” qarşısında “Sumqayıt qırğınlarının qurbanlarının xatirəsinə” abidə və İrəvanda “Qaranquş təpəsi” adlanan yerdə Xaçdaş ucaldılmışdı.

Məhkəmələr zamanı zərərçəkən ermənilər onlara ödəniləsi məbləği “Sumqayıt qırğınlarının qurbanlarının xatirəsinə” abidə ucaldılması üçün yaradılmış xüsusi fonda köçürməyi tələb edirdilər. Məsələn, İrəvanda çıxan “Kommunist” qəzetinin yazdığına görə zərərçəkənlər Rimma Avetisyan və Vladimir Babayev maddi ziyan kimi 65 min 500 manat, Nina və Xaçatur Babayevlər isə 29 min 800 manat ödəməyi məhkəmədən tələb etmiş və həmin məbləği “Sumqayıt qurbanlarının xatirəsinə” abidə ucaldılmasına köçürməyi tələb etmişdilər.

Sumqayıtda “soyqırım” baş verməsini ermənilər hələ SSRİ Ali Sovetinin 1988-ci il iyulun 18-də keçirilən sessiyası zamanı iddia etmişdilər. Həmin sessiyada Ermənistan Yazıçılar İttifaqının o zamankı sədri Vardkes Petrosyan çıxış edərək “Sumqayıtda genosid cəhdi həyata keçirilmişdir” – demişdi. M. Qorbaçov onun sözünü kəsərək: “Nəyə görə siz quldurların fitnəkarlığını bütün Azərbaycanın ayağına yazmaq istəyirsiniz? Burada hansı genosiddən danışmaq olar? - cavabını vermişdi.

İndi SSRİ yoxdu. Lakin əvəzində ermənilərə himayədar dövlətlər var. Onlar uydurduqları yalanların miqyasını dəfələrlə şişirtdikləri “faktlarla” Sumqayıtda, Bakıda və Gəncədə ermənilərə qarşı “soyqırım” törədildiyini sübut etmək istəyirlər. Azərbaycana təzyiq etmək istəyən dövlətlər isə saxta “erməni soyqırımlarına” yaşıl işıq yandırırırlar.

Sumqayıt hadisələri barədə əsl həqiqətlər haqqında yazılar dünyanın müxtəlif dillərində dərc edilməli və yayılmalıdır. Nə qədər ki, gec deyil.

**Nazim Mustafa, Ələsgər Cabbarov**

**“Xalq qazeti” 28 fevral 2001**

## Sumqayıt hadisəsi haqqında həqiqətlər

1988-ci il fevralın 26-sı idi. Mən o vaxt Sumqayıt şəhər İcraiyyə Komitəsi sədrinin I müavini işləyirdim. Təvəkkül Məmmədov İcraiyyə Komitəsinin sədri idi. Şəhər Partiya Komitəsinin I katibi Cahangir Müslümzadə Moskvaya ezam olunmuşdu. Biz işdə idik. Günorta Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin Sumqayıt şəhər şöbəindən xəbər verdilər ki, bu gün saat 16 radələrində ermənilər şəhərin mərkəzi parkında və digər bir neçə yerində toplaşaraq, mitinq eləyəcəklər. Məlumatla əlaqədar deyilən vaxtda şəhərin müvafiq yerlərində olsaq da bir şey hiss olunmadığından iş yerimizə qayıtdıq. Ancaq həmin ərazilərdə yerləşən obyektlərlə telefon əlaqəsi saxladıq. Axşam saat 6-ya yaxın idi, həyətdən (indiki ŞİH-in binası qarşısından) səs gəldiyini eşitdik. Həyətdə düşəndə gördüm ki, 20-30 nəfər cavan oğlan toplaşmış, aktrisa Afaq Bəşirqızı da ordadır. Mən Sumqayıtda çoxdan yaşayan və bilavasitə təsərrüfatda işləyən adam olduğum üçün demək olar ki, şəhərdə hamını tanıyırdım. Lakin oradakı yaxşı geyimli-kecimli cavan oğlanların hec biri qətiyyənlə Sumqayıtlı deyildilər. Afaq xanımdan soruşdum ki, xeyir ola, Siz burada neynirsiniz? Dedi ki, yadınızdadırsa, Xankəndində teatr işçiləri yanvarda Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılması üçün mitinq eləmişdilər. Əli müəllim, necə olur, ermənilərin teatr işçiləri mitinq eləyə bilər, biz eləyə bilmirik?! Biz də ermənilərin hərəkətinə qarşı öz münasibətimizi bildirmək istəyirik. Bəs bunlar kimdir?- deyə soruşduqda Afaq xanım dedi ki, bunlar deyir mitinq eləyəcəyik, mən də onlara təsadüfən qoşulub bura gəlmişdim. Afaq xanımdan xahiş etdim ki, əgər bunlar sizin sözlünüzdə baxırlarsa, keçib küçənin o biri tərəfində olan kluba yığışın, mən də gəlmişəm söhbət eləyəm. Bunlar da razılaşdılar. Mən də gedirdim söhbət edərkən. Cavanlardan biri qəfil dedi: Bizi aldadıb yığacaqlar ora, tutacaqlar, qayıdın geri. Sonra Təvəkkül müəllim bunlarla söhbət etmək üçün gəlmişdi. Bəziləri azərbaycanca da təmiz danışa bilmirdilər. Biz soruşduq ki, sizi nə maraqlandırır? Onlar qayıtdı ki, biz hamımız azərbaycanlıyıq, damarımızdan azərbaycanlı qanı axır. Biri qolunu açdı. Bunları nə vəziyyətə salmışdırlarsa, damarları demək olar ki, dərinin səthinə çıxmışdı. Gözləri az qala hədəqəsindən çıxırdı. Digəri köynəyini cırdı, yoldaşlarına qayıtdı ki, bıçağı ver, damarımı kəsim, görsünlər ki, mənim damarımdan azərbaycanlı qanı axır.

Nə isə, bunları bir az sakitləşdirdikdən sonra qayıtdılar ki, bizə mikrofon verin. Mikrofon alıb bir az danışmışam dağılışdılar. Məlum oldu ki, sabah saat 11-də yenidən yığışacaqlar. Camaat arasında isə şayiə gəzirdi ki, bu cavanlar Ermənistandan olan qafanlı qaçqınlardır. Sumqayıta gələn qafanlı qaçqınları mən yaxşı tanıyırdım, onların yerləşdirilməsi ilə mən məşğul olmuşdum. Ancaq onların arasında elə adam yox idi. Şəhər açıldı. Günorta saat 3-4-dən sonra yenə meydana yığışdılar. Camaat çoxaldı, mikrofon gətirdilər. Mitinq keçirdilər, axşam saat 7-nin yarısında dağılışdılar. Küçə ilə gedərkən nə qədər vitrin var, hamısını qırıb dağıtdılar. 27-si axşamı Sumqayıtda ilk ölüm hadisəsi oldu. Və həmin gün bu xəbər hər yerə yayıldı, bütün dünya bildi. Fevralın 28-i hərbiçiləri şəhərə gətirdilər. Ondan bir neçə gün sonra isə Sumqayıtda komendant saati elan olundu. Şəhərə keçmiş Sovetlər İttifaqının Zaqafqaziyada yerləşən hərbi birləşmələrinin böyük bir hissəsi gətirilmişdi. Komendant şəhər PK-nin I katibinin otağında əyləşib bütün səlahiyyətləri də ələ almışdı. Bizə də tapşırıdılar ki, ermənilər harada yaşayır, oranı qoruyun. Həmin gün meydana 2000-3000-ə yaxın adam yığılmışdı. Sonra həmin adamlar axşam mitinq qurtardıqdan sonra dağılışdılar küçələrə. Bir azdan xəbər gəldi ki, onlar bir neçə yerdə yanğın törədib, dükənləri dağıdıb və s. Gözlənilmədən ara qarışdı,

idarəoluna bilməyən bir vəziyyət yarandı. Elə bil, əvvəldən düşünülmüş formada mikrorayonlarda ermənilərin yaşadıqları mənzilə soxulur, özlərinə və ev əşyalarına xəsarət yetirirdilər.

Həmin hadisələr zamanı əvvəlcədən öyrədilmiş və qızıqdırılmış adamlar tərəfindən 26 erməni, 2 azərbaycanlı öldürüldü. Fevralın 27-si axşam Azərbaycan KP MK-nın I katibi Kamran Bağirov hadisə yerinə gəldi. KP MK-nın məsul işçilərindən Həsən Həsənov, Həsən Seyidov, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsindən də həmin gün və səhərişi şəhərdə oldular. Ancaq heç bir müsbət dönüş yaranmırdı. Fevralın 29-da günorta şəhər avtovağzalında vəziyyət daha da gərginləşdi. Mən ora getdim. Təxminən 4000-5000 adam yığışdı. Hərbiçilər orada olsalar da, qızıqmış adamlar hərbi texnikaları aşırırdılar.

Bir azdan hərbiçilərə əmr gəldi ki, sürün üstlərinə. Tankın biri 4 nəfər cavan oğlanı, allah uzaq eləsin, xıncım-xıncım etdi. Biz həmin oğlanları götürüb kənara çəkmək istədikdə, hərbi komendant Krayev gəlib çıxdı. Maşından düşdü. Mən də oğlanların yanında durmuşdum və qayıtdı ki, “вот кого надо было в Афганистан отпровит”. Ona qərribə gəldi ki, bunların bədəninin yarısı yoxdur, amma danışrlar. Nə isə, onların meyidlərini maşınla şəhər Partiya komitəsinin binasının həyətinə apardıq.

Martın 12-də keçmiş SSRİ prokurorluğunun istintaq qrupu artıq şəhərdə idi. Azərbaycan Prokurorluğunun işçilərindən istintaqa bir nəfər də cəlb etmədilər. Sonra bizə məlum oldu məqsəd nə imiş. Əsas istintaqı SSRİ baş prokurorunun müavini və prokurorluğun Mühüm İşlər üzrə İstintaq İdarəsinin müdiri Qalkin aparırdı. Müstəntiqlər əsasən şimalı Qafqazdan dəvət olunsada, başqa respublikalardan da müstəntiqlər var idi. Komendant saati elan olunduqdan sonra hərbiçilər erməniləri evlərindən çıxarıb yığdılar meydana, hərbiçilər də hər yeri mühasirəyə almışdılar.

Gecə meydanda ermənilər nə isə oxuyur və oynayırdılar. Soruşduq, dedilər ki, hər öldürülmüş erməniyə 100 nəfər azərbaycanlı öldürəcəyik. Sonra bütün erməniləri meydandan da hərbi hissələrə apardılar. Ordan da Rusiyanın müxtəlif şəhərlərinə yol aldılar. Hadisə ilə əlaqədar dindirmə prosesi başlayanda bizi də dəvət etdilər. Dedilər ki, birinci dəfə sən bunlarla görüşməsən. Nə isə, bir həftədən çox müddətdə məni hər gün çağırır məlumat alırdılar. Mənimlə söhbət prosesi bir-iki ay çəkdi. Mən bunlara bəzi informasiyaları verdim. Onlar dedi ki, biz sözlə bunları qəbul eləyə bilmərik. Faktları yazılı sənədlə təqdim edin. O vaxt Sumqayıt şəhər əmanət bankından məlumat vermişdilər ki, 4 ay bundan qabaq ermənilər bankda olan pullarını çıxarıblar. 1987-ci ilin sentyabrından bütün əmanətlərin çıxarılması haqqında məlumatı əmanət bankından bir gündə aldım gətirdim. Bu məlumatlarla qane olmayıb, bankda ermənilərə məxsus kitabçaların əsas kartını tələb etdilər. Onu da gətirdik.

Bankdan ermənilərə məxsus əmanətlərin qalmaması haqda bütün sənədləri gətirdik. Biz bilmirdik ki, təhlükəsizlik şöbəsində məlumat var ki, ermənilərin hamısına 1-2 il bundan qabaq təklif olunub ki, “Krunk” təşkilatına üzv olun. O vaxt Dağlıq Qarabağda “Krunk” təşkilatı məhz o məqsədlə yaranmışdı ki, Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən ayırsınlar. Bundan başqa, bu anarxiyanı və vəhşiliyi təşkil edən, “bespredel” yaradan adamların cibindən xəritə tapılmışdı. Sxemdə aydın göstərilir ki, hansı bina, hansı küçə, hansı mənzilə neçə getmək olar. Bu aydın göstərirdi ki, hər şey bəri başdan planlaşdırılıb, hətta kimləri öldürməyə qədər. Sonra Milli Təhlükəsizlik şöbəsindən də təsdiq etdilər ki, öldürülən adamlar “Krunk”a daxil olmaqdan imtina edənlərdir.

Bir haşiyə də çıxmaq yerinə düşərdi. Bildiyimiz kimi bizim Sumqayıt şəhəri Almaniyanın Ludviqshafen şəhəri ilə qardaşlaşmış şəhərdir. O məqamda nümayəndə heyəti Almaniyada idi. Mənfə mənada qibtə ediləcək operativliyə baxın ki, fevralın 29-da axşam Almaniya Televiziyası Sumqayıt hadisələrini yerli-yataqlı kadrlarla şərh etmişdir. Bu necə ola bilər? Həmin dəhşətli anları o vaxt kim çəkdi? Videolentləri təcili xarici ölkələrə kimlər ötürdü? Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, hər şey əvvəlcədən ölçülüb-biçilmişdi. Sonra istintaq vaxtı bəlli oldu ki, binaların damlarında əvvəlcədən qurğular düzəldilmiş, kameralar hazırlanmış, hər şey çəkiliş üçün uyğunlaşdırılmışdı. Boru-Prokat

zavodunda əvvəlcədən müxtəlif soyuq silahlar hazırlanmış, marten peçlərində armaturlar düzəldilmişdi. Bütün bu dəlil-sübutların hamısını keçmiş SSRİ prokurorluğunun istintaq qrupu apardı.

Vaxt ötdükcə aydın oldu ki, bunları təşkil edən elə başda Qorbaçov olmaqla keçmiş SSRİ rəhbərləri imiş. Bu gün tam mənası ilə aydın olur ki, ermənilər sonradan törədəcəkləri hadisələrə bəraət qazandırmaq üçün Sumqayıt hadisəsini təşkil etdilər. Sumqayıt hadisəsi törədildi, ona görə ki, 250 mindən çox azərbaycanlı Ermənistandan zorla qovulsun, Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlı oradan çıxarılmaqla torpaqları zəbt edilsin. Və sonra da desinlər ki, bizlik deyil, azərbaycanlılar Sumqayıtda ermənilərə qarşı bu hadisələri törətdilər. Təsəvvür edin ki, Azərbaycanın Avropa şurasına qəbul edilməsi ilə əlaqədar Fransaya səfəri zamanı möhtərəm cənab Prezident Heydər Əliyev keçirdiyi mətbuat konfransında bildirəndə ki, Ermənistandan 250 min azərbaycanlı qovulub. Kəçəryan həmin anda qayıtdı ki, Sumqayıt hadisəsi ondan qabaq baş verib. Bu dediklərimi bir daha təsdiq edir.

1988-ci ilin mart ayının 12-də keçmiş Sovet İKP MK-dan göstəriş gəldi ki, Azərbaycandan Armavir şəhərinə 3-4 nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti göndərmək lazımdır. Çünki Sumqayıtdan gedən ermənilər əsasən Armavirdə məskunlaşdılar və orada da mitinq edirdilər. Biz guya onları sakitləşdirməli idik. Respublikamızdan gedən üç nəfərdən ibarət nümayəndə heyətinin tərkibinə keçmiş Dağlıq Qarabağ Vilayət PK-nın birinci katibi, keçmiş Orçonikidze rayon PK-nın birinci katibi Bolotnikov və mən daxil idik. Biz yola düşəndə səfərin çətin və ağır olması haqqında bizə xəbərdarlıq edilməsinə baxmayaraq, özümüzə ciddi məsuliyyət hiss edirdik. Nə isə, Armavir şəhərinə gəldik. Onu da deyim ki, bu şəhər keçmiş İttifaq dövründə ermənilərin kompakt yaşadığı şəhərlərdən biri idi. Sumqayıtdan gələn erməniləri isə sanotoriyada yerləşdirmişdilər. Biz oraya çatanda şəhərdə artıq mitinq idi. Müxtəlif televiziya şirkətləri, o cümlədən Ermənistan televiziyası da çəkirdi. Ermənilər olmayan şeylər danışdılar. Özlərinin əvvəlcədən planlaşdırılmış və etdikləri vəhşilikləri bizim millətin ayağına yazırdılar. Bizim cəhdimizə baxmayaraq, heç bir görüş alınmadı və bizi təhqir etdilər. Çox məyus və bədbin halda geri qayıtdıq.

Martın 18-19-da isə həmin göstərişlə bizi Yerevana göndərdilər. Orada da şəhərin baş meydanında Sumqayıtdan gələn ermənilər adı ilə mitinq keçirilirdi. Bizi o vaxtki Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini qarşıladı. Özü əslən bakılı olduğundan bizə “yerli” deyə müraciət edirdi. Onun istirahət otagında Sumqayıtdan gəlmiş ermənilərin nümayəndələri ilə görüşməli idik. Bu görüşlərimiz də əvvəlki kimi heç bir nəticə vermədən və biabırçılıqla sonuclandı. Necə deyərlər, bizi heç yola salan da olmadı. Bir təhər Bakıya çatdıq. Həmin vaxt o kabinetdə divarda bir xəritə var idi, yuxarısında yazılmışdı: “Böyük Ermənistanın siyasi xəritəsi”. Xəritədə isə uydurma dənizdən-dənizə Ermənistan əks olunmuşdur.

Sumqayıt hadisəsini elə təşkil etmişdilər ki, sonra baş verəcək hər bir hadisəni onunla əsaslandırınlar və ona istinadən edildiyini deyə bilsinlər. Hətta azərbaycanlılar haqqında dünya ictimaiyyətində və beynəlxalq təşkilatlarda vəhşi obrazı yaratmaq üçün heç nə əsirgəməmişdilər. Belə ki, əsas təşkilatçılardan olan Qriqoryan adlı birisi meyidləri elə tanınmaz şəkllə salmışdı ki, baxanda adamı heyrət bürüyürdü. Həmin epizodlar da müxtəlif yöndən məharətlə çəkilmişdi.

İstintaqı aparan müstəntiqlərin başlıca məqsədi isə həqiqəti üzə çıxarmaq deyil, əldə olan dəlil və sübutların aradan götürülməsinə xidmət etmək idi. Belə də oldu. Həbs olunan cinayətkarlar Azərbaycan ərazisində saxlanmadı. Məndə olan məlumata görə cinayətkar Qriqoryan Azərbaycanın islah-əmək müəssisəsindən çıxarılarq Rusiyaya aparılmış, oradan isə azadlığa buraxılmışdır. Eyni ssenari üzrə də Bakıda yanvarın 13-dəki hadisələri törətdilər ki, 20 Yanvar qırğınına əsas yaratsınlar. Bir daha təkrar edirəm, 1988-ci ilin fevral ayında Sumqayıtda baş verən hadisələr dünya erməni lobbisinin təşəbbüsü, keçmiş Sovet İKP MK-nın baş katibi Mixail Qorbaçovun bilavasitə rəhbərliyi ilə

törədilmişdir ki, ondan sonra ermənilərin törətdikləri bütün cinayətkar hərəkətlərə bəraət qazandırsınlar.

Siz fikir vermisinizsə, Sumqayıt hadisələrindən sonra baş verən hər bir hadisəyə erməni tərəfi şərh verərkən Sumqayıt hadisəsini əsas gətirir və törətdikləri qanlı cinayəti, vəhşiliyi kölgədə qoymaq, ört-basdır etmək üçün Sumqayıt hadisəsini səbəb kimi ortaya qoyub və bizi günahkar çıxarmağa cəhd edirlər. Əslində, ilk əvvəllər belə də oldu. 1992-ci ildə Sumqayıt hadisəsindən məharətlə istifadə olunaraq Amerika konqresi 907-ci düzəlişi qəbul etmişdir.

Bütün bu təsəvvürlərin dəqiqləşdirilməsi, ermənilərin həyasızcasına söylədikləri yalanların üzə çıxarılması və həqiqətin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün sonradan çoxlu maneələri aşmalı olduq. Aparılan məqsədyönlü işlər və təbliğat vasitələrinin gücündən səmərəli istifadə olunması əvvəlki təsəvvürləri demək olar ki, dəyişdi. İndi dünya ictimaiyyəti də, beynəlxalq ictimai-siyasi təşkilatlar da bizim haqq səsimizi eşidir və bizi düzgün başa düşüdürlər. Məsələn, 1999-cu ildə Cenevrədə BMT-nin qaçqınlar probleminə aid konfrasında Avropa Şurasının İnsan Hüquqları Komissiyasının sədrinə bu barədə danışarkən dedi ki, bəs, bunları niyə demirsiniz, niyə yazmırsınız? Ermənilər hər vasitədən istifadə edir ki, bu barədə bütün məsələləri öz xeyrinə həll etsinlər. Aqillər yaxşı deyiblər: Zaman məhək daşdır, gec-tez hər şeyi öz yerinə qoyur. Həqiqət danılmazdır. Zaman keçdikcə, ermənilərin min bir hiylə və riyakarlıqla ört-basdır etdiyi həqiqət aşkara çıxacaq, onlar dünya ictimaiyyəti qarşısında xar olacaqlar.

Son 8 ildə beynəlxalq ictimai fikir dəyişmişdir. Dünya ictimaiyyəti Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin səbəblərini artıq bilirlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyev dünya ölkələri rəhbərləri ilə, beynəlxalq təşkilatlarla görüşlərdə real vəziyyəti dünya ictimaiyyətinə açıqlamış və ictimai fikrin real vəziyyətə doğru yönəlməsinə nail olmuşdur. Bu gün cənab Heydər Əliyev erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal etməsini, 1 milyondan artıq qaçqın və köçkün probleminin yaradılmasının, Xocalı soyqırımının törədilməsini, bir sözlə, ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri vəhşilikləri sübuta yetirmək üçün ölkədə tam hüquqi baza yaratmış, beynəlxalq aləmdə isə kifayət qədər fikir formalaşdırmışdır. Bütün bu problemləri həll etmək üçün müntəzəm olaraq bunlar ətrafında iş aparmaq vətəndaş kimi hər birimizin borcudur.

**“Respublika” 28 fevral 2001**



## 1988-ci il Sumqayıt hadisələri Qarabağ müharibəsi üçün “ön söz”

Hər şey yaxından təzə-təzə daha yaxşı göründüyü halda əksər tarixi hadisələr müəyyən müddət keçəndən sonra aydınlığı və mahiyyəti ilə üzə çıxıb, əsil görkəmində görünür. İndi nəinki respublikamızda, eləcə də dünyada 13 il əvvəl Sumqayıtda baş vermiş hadisələrin mahiyyəti hamıya aydındır. Bu barədə çoxlu qəzet və jurnal məqalələri yazılmış, teleradio verilişləri səslənmiş, kitablar nəşr olunmuşdur. Xüsusilə bu günlərdə dövlət televiziyasından nümayiş etdirilmiş “Hiylə” verilişi məsələyə şahidlərin dili ilə daha çox aydınlıq gətirmişdir. Ancaq o müdhiş fevral gecələrində qara pərdələr arxasında gizlənmiş erməni məkrini, erməni hiyləsini, erməni kələyini əksəriyyət başa düşməsə də, Sumqayıtda da, Azərbaycanın digər yerlərində də arif adamlar, xüsusilə uzun illər bu millətlə ev qonşusu, qapı qonşusu yaşamış adamlar gözəl bilirdilər. Ancaq həmin şəraitdə, tanklı, toplu ordunun, Moskvadan göndərilmiş zəhmli orqan işçilərinin tam nəzarəti olan, komendant saati şəraitində yaşayan şəhərdə bunu sübut etmək qeyri mümkün idi. Çünki o vaxtlar erməninin üzünə demirəm, küçədə- bazarda arxasınca danışan azərbaycanlıları da bir aqibət gözləyirdi- acı məzəmmət, qara “dubinka” zərbəsi ən nəhayət dəmir barmaqlıqlar. O vaxt min nəfərə qədər sumqayıtlının Moskvadan Qorbaçovun göndərdiyi müstəntiqlərin acı sorğularına təhqir və işgəncələrinə tuş gəlməsi dediklərimə əyani sübutdur.

Adamı ağrıdan ən dəhşətli faciə bir də o idi ki, sapı özümüzdən olan “baltalar”, yəni fərsiz, buyruq qulu olan respublika rəhbərləri, hüquq –mühafizə orqanlarının işçiləri qul təfəkkürləri ilə namuslu, qeyrətli sumqayıtlıları ləkələməkdən çəkinmirdilər. Bütün gəncliyini Sumqayıtın ərsəyə gəlməsinə həsr etmiş, o vaxt şəhər icraiyyə komitəsinin sədri işləyən Təvəkkür Məmmədov da respublika rəhbərliyi tərəfindən belə repressiyaya tuş gəlmişdi. Halbuki o faciəli günlərdə şəhər rəhbərlərinin, ziyalıların, ağsaqqalların gecə-gündüz səyi olmasaydı, fitnəkarlıq daha geniş vüsət alardı...

O vaxtdan 13 il keçir. 1988-ci ilin fevral hadisələrinin indiyədək hüquqi-siyasi qiymət almaması sumqayıtlıları və respublika ictimaiyyətini haqlı olaraq narahat edir. Digər tərəfdən, hadisədən 13 il keçməsinə baxmayaraq, bütün dünyaya səpələnmiş ermənilər, həmçinin Ermənistan dövlətinin başçıları bundan açıq-aşkar sui-istifadə edərək Sumqayıt hadisələrini ən mötəbər beynəlxalq məclislərdə belə həyasızcasına hallandırır, azərbaycanlıları ləkələmək üçün bayraq edirlər. Buna birdəfəlik son qoymaq üçün şəhərin ayrı-ayrı ziyalıları hələ 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq mətbuatda, televiziya və radioda dəlil-sübutlarla çıxışlar edir, kitablar nəşr etdirir, filmlər çəkirlər. Məlumat üçün bildirim ki, Sumqayıt hadisələrindən yalnız dörd il keçəndən sonra 1992-ci ildə şəhər sovetinin sessiyasında bir qrup təəssübkeş deputatın qətiyyətli təkidi ilə hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət vermək üçün komissiya yaradılmış və Ali Sovetə xüsusi müraciət qəbul olunmuşdur. (Bu barədə “Azərbaycan” qəzetinin həmin günlərdəki nömrələrində məlumat verilmişdir). Və yalnız hadisədən beş il keçəndən sonra ictimaiyyətin güclü və haqlı təzyiqi nəticəsində Respublika prokurorluğunun komissiyası Sumqayıt Şəhər Məhkəməsinin həmin hadisələrlə bağlı apardığı 414 cinayət işinin qeyri-qanuni tətbiq olunduğu qənaətinə gəlmişdir.

Bu il Sumqayıtda fevral hadisələrinə həsr olunmuş tədbirlərdə xüsusilə Sumqayıt Şəhər İcra Hakimiyyətinin təşəbbüsü ilə Sumqayıt Dövlət Universitetində keçirilən elmi-praktik konfransda

səslənən fikirlər, təkliflər onu deməyə əsas verir ki, fevral hadisələrinə qiymət vermək üçün daşdan keçən kifayət qədər təkzibedilməz dəlil- sübut var. Sumqayıt ictimaiyyəti ümid edir ki, şəhər rəhbərliyi, xüsusilə 1988-ci il fevral hadisələrinə görə daha çox təzyiqlərə məruz qalmış icra başçısı Təvəkkül Məmmədovun səyi ilə bu vacib və vaxtı çatmış məsələ dövlət səviyyəsində öz həqiqi qiymətini tapacaq.

Yazının əvvəlində qeyd etdik ki, sumqayıtlı ziyalılar hələ 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq fevral hadisələrini araşdırmağa, bunun erməni qurğusu olmasını sübut etməyə çalışmışlar. Oxucularımızın marağını nəzərə alaraq həmin hadisələrin şahidi və tədqiqatçılarının qısa təəssüratlarını onların diqqətinə çatdırırıq. Bu haqda ən dəyərli əsərin –“28-dən 29-na keçən gecə” kitabının, ”Sumqayıtın əks-sədasi” tammetrajlı və “Sumqayıtın əks-sədasi –2” beşseriyalı filmlərinin müəllifi ”Exo Sumqaita” qəzetinin baş redaktoru Eyruz Məmmədov:

-1988-ci il fevralın 28-də Ermənistan milli televiziyası ilə erməni Qriqoryan kilsəsinin katalikosu Vazgenin çıxışından bəzi məqamları nümunə gətirmək istərdim. ”Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsini mən tamamilə qanuni, konstitusiyaya uyğun və təbii hesab edirəm. Bu günlər mən bizim xaricdəki kilsə təşkilatlarından çoxlu məktub alıram, onlar mənə zəng vururlar ki, Sovet hökumətinə müraciət edim və xahiş edim ki, Dağlıq Qarabağ məsələsini Sovet İttifaqının konstitusiyasına və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Xalq Deputatları Sovetinin qərarına əsasən ədalətlə həll etsin. Mən bu bəyanatları da işə qoşmuşam və bizim hörmətli Mixail Qorbaçova teleqram vurub xahiş etmişəm ki, DQMV məsələsinin erməni əhalisinin xeyrinə həll olunmasına kömək etsin. Mən sizi əmin edirəm ki, DQMV məsələsi Moskvada, SSRİ-də “millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ”na əsasən həll olunacaqdır.”

1988-ci il fevralın 26-da Sumqayıt hadisələrinə iki gün qalmış Ermənistanın milli televiziyası ilə şair Silva Kaputikyan çıxış elədi. Çıxışında bütün erməni əhalisinə, gənclərə müraciət edərək dedi ki, Qarabağ tarixən Ermənistanın olub. Bizim əsas məqsədimiz hər iki torpağı birləşdirmək deyil, əsas məqsəd tarixən bizə vurulan yaranı sağaltmaqdır. Xalqımız böyük faciələrə düçar olub, lakin xalqımız müdrik xalqdır. Biz öz müdrikiyimizi Qorbaçova köməklidə göstərməliyik. Çünki yenidənqurmanın, demokratiyanın düşmənləri çoxdur, onlar bir cəbhədən çıxış edib bizim planları poza bilirlər. Buna görə də hər bir vəchlə ona kömək etməli və tarixi torpaqlarımızı qaytarmalıyıq.

Göründüyü kimi Dağlıq Qarabağ probleminin həllində Ermənistan SSRİ-nin rəhbərliyinə arxalanırdı. Lakin məsələnin həllini tapmayan daşnaklar 1988-ci il fevralın 28-29-da Sumqayıtda qan tökdülər. Sumqayıtda qan tökməklə bütün dünyaya car çəkmək istəyirdilər ki, azərbaycanlılar erməniləri dinc yaşamağa qoymur, onları fiziki və mənəvi cəhətdən məhv etmək istəyirlər.

“Sumqayıt” qəzetinin baş redaktoru Kamran Hacıyev:

-Hadisələr baş verdikdən dərhal sonra məhrum akademikimiz Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Bünyadov öz etiraz səsini ucaltmış, “Nə üçün Sumqayıt?” sualı ilə erməni faşistlərini ittiham etmişdi. Bu ittihamnamənin özü bu hadisənin əsil səbəblərini aşkara çıxarmaq üçün kifayət idi. Alimin qələmindən çıxan bu ittihamnamə həmin dövrdə “Elm” qəzetindən başqa digər mətbuat orqanlarına yol tapmadı.

İndiki kimi xatırlayıram, Sumqayıt şəhər prokuroru İsmət Qayıbov 1989-cu ilin iyun ayında Moskvadan qayıtmışdı. Zəng edib hal-əhval tutdu. Və bildirdi ki, SSRİ Hüquqşünaslar İttifaqının

birinci təsis qurultayında iştirak etmişəm. Bu qurultayda qəribə hadisələr baş verib. Qərar layihəsinin hazırlanması üçün 15 nəfərdən ibarət komissiyanın tərkibində mənim adım da elan olunarkən ermənilər səs-küy salıb etirazlarını bildirdilər, əllərinin heç yana çatmadığını görüb qurultayı tərk etdilər.

Şəhər prokuroru İsmət Qayıbovla əməkdaşlarımızın müsahibəsi “Sosialist Sumqayıtı”nın 1 iyul 1989-cu il tarixli sayında, “195 nömrəli mandatlı” sərəlvə ilə dərc olundu. Ertəsi gün redaksiyaya zəng edib müsahibənin dərc edilməsi ilə bağlı öz minnətdarlığımı bildirən İ.Qayıbov bizə iradəni da gizlətmədi. Çünki bu müsahibədə ermənilərin qurultayda etiraz əlaməti olaraq zalı tərk etmələri ifadəsi sensor tərəfindən silinmişdi. O, bizim könlümüzü alaraq, ”bilirsinizmi, Sumqayıt hadisələri elə-belə təsadüf nəticəsində törədilməyib, bu düşünülmüş bir proqramın tərkib hissəsidir. Hadisə zamanı yalnız əsasən qarabağlı olan ermənilərin ünvanlarının seçilməsi özü çox şey deyir. Bu, Qarabağ ermənilərinin azərbaycanlılara qarşı kin-küdurətinin alovlanması məqsədini daşıyır”. Prokuror sözünün sonunda onu da əlavə etdi ki, mən cinayətkarların izinə düşmüşəm. Eduard Qriqoryan adlı bir nəfərdir, tezliklə onun cinayət əməllərini sübut etmək üçün hər cür dəlil-sübut əldə edəcəyik. Prokuror sözünə əməl etdi. Eduard Qriqoryan tutulub ifşa edildi. Lakin bundan sonra da hadisənin məhz ermənilərin əli ilə törədildiyini sübut etmək üçün heç kəs təşəbbüs göstərmədi. Həmin hadisələr vaxtı beş nəfər qətlə yetirilmişdir. Taleh İsmayılov, Elçin Gəncəliyev həbsxanaya düşdülər, işgəncələrə məruz qalıb dünyalarını dəyişdilər. Əhməd Əhmədov Moskvaya aparılıb ölüm cəzasına məhkum edildi. Lakin indiyə kimi bu günahsız gənclərin üzərindən qara ləkənin götürülməsi üçün heç bir təşəbbüs göstərilir.

Sumqayıt “Bilik” cəmiyyətinin sədri Tofiq Əliyev: - O gün hadisələri daha da qızıdırmaq məqsədilə erməni millətindən olan, ancaq azərbaycan dilində təmiz danışan adamlar küçə və meydanlarda təxribat aparırdılar. Onlar deyirdilər ki, indicə Stepanakertdən gəlirik, ermənilər azərbaycanlılara işgəncələr edir, əzab-əziyyət verərək öldürürlər. Niyə durmusunuz, ardımızca gəlin, biz də ermənilərə divan tutmalıyıq- deyər qışqırırdılar.

Fevralın 28-də Sumqayıt Şəhər Partiya Komitəsinin binası qarşısında mitinq daha geniş vüsət aldı. İzdihamın lap yaxınlığında bir maşın dayandı. Maşından düşən həyəcanlı və əsəbi adamlar bildirdilər ki, maşının içərisində yaralı adamlar var : guya onları Ermənistan Respublikasının Qafan rayonundan gətirmişlər və təcili kömək lazımdır.

Əlbəttə, bu, düzəldilmiş iyrənc bir səhnəcik idi. Əgər doğrudan da bu yaralı qan itirən azərbaycanlılar uzaq Qafan rayonundan gətirilmişsə, bəs nə üçün onları təcili yardım xəstəxanasına aparmaq əvəzinə məhz mitinq keçirilən şəhər partiya komitəsinin binası qarşısına gətirmişlər?..

Fevralın 28-i günün ikinci yarısı erməni millətindən olan təxribatçılar böyük dəstə ilə Bakı-Rostov magistral yoluna yaxın, avtobus vağzalına üz-üzə yerləşən (çünki buradan yayınmaq və aradan çıxmaq asan olacaq) 3-cü mikrorayonda və 42-ci məhəllədə qırğınlar törətdilər. Erməni Edik Qriqoryan həmin hadisələrdə (bu, sonradan məlum oldu) təkbaşına 5 nəfər erməni qətlə yetirmişdir. E.Qriqoryanın başçılıq etdiyi təxribatçı dəstə bir neçə erməni ailəsinin qapılarını sındırmış, evlərinə soxulmuş, ailə üzvlərini öldürmüş, ev əşyalarını bayıra tullayaraq yandırmışdır. Sonralar məlum olmuşdur ki, təcavüzə məruz qalan bu ermənilər bədnam “Krunk” cəmiyyətinə üzvlük haqqı verməkdən boyun qaçıranlar olmuşlar.

Sumqayıt telekommunikasiya qovşağının rəisi Mehman Ömərov: -Fövqəladə hallarda telefon xətləri həddən artıq yüklənir. Tədbir görülməsə, ATS sıradan çıxıb bilər. Təlimata görə isə 9000 nömrəlik ATS-də eyni vaxtda 820 zəng etmək olar. Bu səbəbə görə də həyati əhəmiyyətli idarə və təşkilatlar, sənaye müəssisələri istisna olmaqla, başqa telefonları növbə ilə xətlərdən açmaq lazım gəlirdi. Erməni şovinistlərinin imperiya paytaxtındakı havadarları isə bu tədbirdən də öz çirkin məqsədləri üçün istifadə etməyə cəhd göstərirdilər. Telekommunikasiya qovşağının rəhbəri kimi mən SSRİ Prokurorluğu və mərkəzdəki digər inzibati orqanlar qarşısında cavab verməli oldum.

Moskvada xalqımıza qarşı yönəldilmiş çox dəhşətli, hədsiz dərəcədə məkrli bir məhkəmə prosesi gəirdi. Günahsız bir gənc—sumqayıtlı Əhməd Əhmədov ermənilərlə və onlara qulluq edən qüvvələrlə üz-üzə dayanmışdı.

İndiki kimi xatırlayıram, noyabrın 10-da Moskvada SSRİ Ali Məhkəməsində mənə məhkəmə salonuna gətirdilər. Salonun sol tərəfi ermənilərlə dolu idi. Onların çoxunu tanıyırdım. Bu adamlar uzun illər şəhərimizdə rahat, firavan ömür sürmüşdülər. Azərbaycanlılar bu insanlara özlərinə məxsus xətir-hörmət göstərmişdilər. Adi sözlə təsvir edə bilmədiyim bu məhkəmə oyununda ermənilər az qala zavallı gənci parçalamaq istəyirdilər. Salonun sağ tərəfində isə heç kim gözə dəymirdi. Mənə həmin boş yerdə əyləşdirdilər. Heç bir günahı olmayan, ittihamçılar dəridən-qabıqdan çıxsalar da günahını sübuta yetirə bilmədikləri, əvvəlcədən ölüm cəzası hökmü verilmiş azərbaycanlı gəncin məhkəməsində cəmi 4 azərbaycanlı iştirak edirdi. Bu mənzərəni adi sözlə təsvir etmək imkan xaricindədir.

Əhməd Əhmədova ölüm cəzası verildi. Amma bu da erməniləri sakitləşdirmədi. Onlar yeni-yeni qurbanlar tələb edirdilər.

“Armyani v Sumqaite” kitabının müəlliflərindən biri Sumqayıt Dövlət Universitetinin kafedra müdiri Ramazan Məmmədov: -27-29 fevral 1988-ci il, Azərbaycan Respublikasının xalqlar dostluğu şəhəri olan Sumqayıtın 40 illik tarixində qeyri-adi, gözlənilməz və acı bir səhifədir. Həmin günlərdə şəhərdə törədilmiş iğtişaşlar nəticəsində müxtəlif millətlərdən olan 32 adam həlak olmuş, 400 nəfərdən çox adam bədən xəsarəti almış, 200-dən çox mənzil talan edilmiş, 50-dən artıq mədəni-məişət obyektı dağıdılmış, 40-dan çox avtomaşın zədələnmiş və bir hissəsi yandırılmış, dövlətə 7 milyon rubl məbləğində maddi ziyan vurulmuşdur. Bu iğtişaşları araşdırmaq üçün SSRİ Baş Prokurorluğu tərəfindən 18/55461-88 nömrəli xüsusi cinayət işi açılmış 444 nəfər adam məhkəmə qarşısında cavab verməli olmuş, 10-15 sutka təcridxanalarda saxlanmış, bir neçəsi uzun müddətli həbs cəzasına, bir nəfər- Əhməd Əhmədov güllənməyə məhkum olunmuşdur.

Sumqayıtda törədilmiş 1988-ci il fevral hadisələrindən mümkün qədər çox “bəhrələnmək”, dünya ictimaiyyəti nəzərində azərbaycanlıları zalım, qəddar, qaniçən, barbar obrazını yaratmaq və guya bu səbəbdən də onlarla birgə yaşamağın qeyri- mümkünlüyü haqqında fikir formalaşdırmaq məqsədi güdən erməni tərəfi, hətta hadisələrə təhrik olunmuş gənclərin məhkəmə proseslərinin Azərbaycandan kənarında –Moskvada, SSRİ-nin digər şəhərlərində təşkil edilməsinə nail oldular.

Sumqayıtda törədikləri hadisələrdən istifadə edə bilmədikləri barədə bəzi erməni yazarları hətta giley-güzar da edirlər. Əslində isə onlar dərhal anti-Azərbaycan informasiya kompaniyasına başladılar. Hadisələr çəkilmiş videolentlərin müxtəlif ölkələrdə nümayiş etdirilməsi, əvvəlcədən hazırlanmış “Sumqayıt hadisələri zamanı həlak olmuş ermənilərə xətirə abidəsi”nin Stepanakertdə ucaldılması,

mətbuat konfranslarının və digər yığıncaqların keçirilməsi, “Sumqayıt...soyqırımı...aşkarlıq?” adlanan kitabçanın 50 min tirajla Yerevanda rus dilində yazılıb dünyaya geniş yayılması və s. bu kimi tədbirlər millətçilərin iç üzünü aşkar edir.

Bütün bu tarixi faktlardan dəlil-sübutlardan göründüyü kimi, Sumqayıt hadisələri gələcəkdə Qarabağın geniş miqyaslı işğalı üçün ermənilərin yalnız və yalnız ön sözü imiş.

**Xanlar Əliyev**

**“Azərbaycan” 28 fevral 2001**

### **“Sumqayıt hadisələri”nə həsr olunmuş tədbir**

Etilen-polietilen zavodunda “Heydər Əliyev məktəbi”nin daimi fəaliyyət göstərən lektoriyasının növbəti məşğələsi 1988-ci ilin fevralında düşmən qüvvələri tərəfindən şəhərimizdə törədilmiş “Sumqayıt hadisələri”nin 13 illiyinə həsr olunmuşdur. Tədbiri giriş sözü ilə zavodun direktoru Qəzənfər İmanov açmışdır.

Sonra “Bilik” maarifçilik cəmiyyəti şəhər təşkilatı idarə heyətinin sədri Tofiq Əliyevin “Sumqayıt hadisələri erməni təcavüzkarlığının Dağlıq Qarabağı işğal etmək üçün bəhanə obyektinə oldu”, politoloq Məmmədəli Tağıyevin “Sumqayıt hadisələri dağılmaqda olan imperiyanın ssenarisi əsasında həyata keçirilmiş bir aksiya kimi”, “Sumqayıt” nəşriyyatının direktoru, yazıçı- publisist Ağəddin Mansurzadənin “Sumqayıt hadisələrinin qurbanları və onların taleləri” və “Sumqayıt” qəzetinin redaktoru Kamran Hacıyevin “Sumqayıt hadisələri mətbuat səhifələrində” mövzularında məruzələri dinlənmişdir. Çıxış edənlər 1988-ci il fevralın 28-29-da şəhərimizdə törədilmiş iğtişaşlarla bağlı mülahizələrini bildirmiş, “Sumqayıt hadisələri”nin görünən və görünməyən tərəfləri barədə açıqlamalar vermişlər.

**“Sumqayıt” 03 mart 2001**

## Sumqayıt hadisələri: Həqiqətin bir üzü var

1998-ci il fevralın 27-29-da baş vermiş Sumqayıt “hadisələri” böyük bir siyasi oyunun başlanğıcı, necə deyərlər, “ilk akkordları” idi. Azərbaycanca qarşı yönəldilmiş separatçılığa, terrorizmə, nəhayət işğalçılıq hərəkatlarına haqq qazandırmaq üçün edilən provakasiya idi.

Fevral ayının 22-də Sumqayıt Dövlət Universitetinin akt zalında keçirilən konfransda gənclik şəhərinin 1988-ci ildəki durumuna ətraflı nəzər salınıb, təhlil edildi. Konfransda Sumqayıt şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı Təvəkkül Məmmədov da iştirak edirdi. SDU-nun rektoru, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor N.Qəhrəmanov öz çıxışında Sumqayıt hadisələrinin dərin təhlilini verdi. Onun Sumqayıt hadisələri haqqında çıxışlarını oxuculara təqdim edirik:

- İlk növbədə onu qeyd edirəm ki, 1988-ci il 27-29 fevral hadisələri Sumqayıtda törədilsə də, bu hadisələrin səbəbi nə Sumqayıtla, nə də ki, sumqayıtlılarla bağlı deyildi. Şəhərimiz hadisələri törətmək üçün əlverişli məkan kimi seçilmişdi. Hadisələrin ən azı iki tərəfi vardı. Birinci və bəlkə də ən əsas tərəf M.S.Qorbaçovun rəhbərliyi ilə dünya sosialist sistemi və eləcə də, SSRİ-ni dağıtmaq siyasətini həyata keçirən qüvvələr idi. İkinci tərəf fürsətdən istifadə edərək Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Azərbaycandan qoparmaq və Ermənistanla birləşdirmək istəyən erməni və ermənipərəst millətçi və separatçı qüvvələr olmuşdu.

Hadisələr əvvəlcədən hazırlanmış ssenari ilə cərəyan edirdi. Siyasi oyunda birinci açıq gedişi o zaman M.S.Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə köməkçisi olmuş akademik A.Ağanbekyan etdi. A.Ağanbekyan 1987-ci il noyabrın 17-də Parisdə Erməni-Fransa institutunun və Erməni veteranları assosiasiyasının onun şəərəfinə təşkil etdikləri qəbulda çıxış edərək belə bir bəyanat verdi: “Mən istərdim ki, respublikanın şimal-qərbində yerləşən Qarabağ Ermənistanın olsun. O, Azərbaycana nisbətən Ermənistanla daha çox bağlıdır. Mən bu istiqamətdə bir təklif irəli sürmüşəm, yenidənqurma, demokratiya şəraitində öz həllini tapacaqdır” (“Humanite” qəzeti, 18 noyabr 1987-ci il).

A.Ağanbekyanın bu bəyanatı Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək uğrunda həlledici hərəkata başlamaq haqqında məxfi işarə, bir növ parol idi. Bundan sonra hadisələr ildırım sürətilə cərəyan etməyə başladı. Erməni tərəfdən bir-birinin ardınca düşünülmüş siyasi gedişlər edilir, əvvəlcədən hazırlanmış aksiyalar bir-birini tamamlayır, addım-addım məqsədə yaxınlaşdırılırdı. Xankəndində və Yerevanda Qarabağ uğrunda mitinqlər təşkil olunurdu. Rəsmi Bakı isə qəflət yuxusunda idi. Bakıda gənclərin və tələbələrin kor-koranə etiraz nümayişləri başlandı. Moskva susur, özünü neytral müşahidəçi kimi göstərirdi. Ermənistanla yaşayan azərbaycanlıların mütəşəkkil şəkildə öz ata-baba yurdlarından zorla çıxarılması prosesi başlandı. Rəsmi Bakı çaşqın vəziyyətdə idi. İlk qaçqınlar Bakıya, Sumqayıta gəlir, başlarına gətirilən fəlakətlərdən, zorakılıqdan şikayətlənir, cavab aksiyalarının həyata keçirilməsini tələb edir, nümayişlərə, yürüşlərə başlayırdılar. Onların aralarında ustalıqla maskalanmış, Azərbaycan dilində səlist danışan saqqallı erməni emissarlarının olduğunu o vaxt Azərbaycan tərəfi bəlkə də heç ağlına gətirməzdi.

1988-ci il fevralın 20-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin növbədənəkənar sessiyası Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq Ermənistan SSRİ-nin tərkibinə daxil olunması haqqında qərar qəbul etdi. Erməni millətçi və separatçı qüvvələr gərginliyi saxlamaq üçün əllərindən gələni edir, dəridən qabıqdan çıxırdılar.

1988-ci il fevralın 27-29-da Sumqayıt hadisələrini törətməyə nail oldular. Həmin günlərdə şəhərdə törədilmiş iğtişaşlar nəticəsində müxtəlif millətlərdən olan 32 adam, o cümlədən 26 erməni həlak olmuş, 400 nəfərdən çox adam bədən xəsarəti almış, 200-dən çox mənzil talan edilmiş, 50-dən artıq mədəni-məişət obyektı dağıdılmış, 40-dan çox avtomaşın sındırılmış və qismən yandırılmış, şəhərimizə o vaxtki qiymətlərlə 7 milyon rubl və ya 10 milyon Amerika dolları məbləğində maddi ziyan vurulmuşdu. Bu iğtişaşları araşdırmaq üçün SSRİ Baş Prokurorluğu tərəfindən xüsusi cinayət işi açılmış, 440 nəfər adam məhkəmə qarşısında cavab verməli olmuş, onlardan 400 nəfəri 10-15 sutka təcridxanalarda saxlanılmış, bir neçə nəfər uzun müddətli həbs cəzasına, bir nəfər- Əhməd İmran oğlu Əhmədov isə ən yüksək cəzaya- ölüm cəzasına məhkum edilmiş və hökm tez-tələsik yerinə yetirilmişdir.

Beləliklə, hələ XX əsrin əvvəllərində görkəmli Azərbaycan publisisti Ömər Faiq Nemanzadənin böyük uzaqgörənliklə söylədiyi bir fikrin son dərəcə əsaslı olduğu əsrin sonunda Sumqayıt hadisələrinin təmsalında tamamilə təsdiqləndi. O, 1906-cı ildə “İrşad” qəzetinin səhifələrində çap etdirdiyi məqalələrinin birində yazırdı: “Ermənilər, necə olursa-olsun özlərinin Ermənistan yaratmaq planlarını mütləq həyata keçirəcəklər və bu məqsədə nail olmaq üçün bizi Yerevandan, Qarabağdan və Qarsdan qovub çıxartmağa cəhd göstərəcəklər. Biz bilməliyik və unutmamalıyıq ki, ermənilər istənilən alçaqlığa hazırdılar. Onlar təxribatlara əl ataraq müsəlmanları özlərinə qarşı qalxmağa təhrik edəcək, bilərəkdən böyük itkilərə yol verəcək, sonra da bütün Avropaya özlərini yazıq, məzlum, istirablı bir xalq kimi göstərmək üçün ah-nalə çəkərək zarıyaçaqlar. Onlar öz cinayətləri üçün tədricən plan hazırlayacaq və onu həyata keçirmək üçün yollar arayacaqlar.”

Doğrudan da, Sumqayıt hadisələrindən sonra erməni tərəfi dərhal antiazərbaycan informasiya kompaniyasına başladı. Onların inilti ah-nalələri dünyanın hər yerində eşidildi, bütün qitələrə yayıldı. Erməni tərəfi hadisələrdən mümkün qədər çox “bəhrələnmək”, dünya ictimaiyyətinin nəzərində azərbaycanlıların zalım, qəddar, qanican, vəhşi barbar obrazını yaratmaq və guya bu səbəbdən də onlarla birgə yaşamağın mümkün olmaması haqqında fikir formalaşdırmaq üçün vaxt və vəsait əsirgəmədən çalışmağa başladılar.

Sumqayıt hadisələrindən 13 il keçib. Ermənilər hadisələrin törədildiyi ilk gündən indiyədək bu hadisələrdə bizi tam günahkar kimi qələmə verir, dünya ictimaiyyətinin nəzərində bu hadisələrin azərbaycanlılar tərəfindən ermənilərə qarşı soyqırımı olduğu fikrini formalaşdırmaqda davam edirlər.

Sumqayıt hadisələrinə SSRİ dövründə siyasi qiymət verilməməsinə başa düşmək olar. Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonrakı illər ərzində Sumqayıt hadisələrinə qarşı laqeyd münasibəti, bu hadisələrə indiyədək siyasi qiymət verilməməsinin səbəbini isə başa düşmək çətindir.

Ötən illər ərzində Sumqayıt hadisələrinin kökünə varmaq elə bil hamıya qadağan edilmişdi. 1988-ci ildən başlanan faciələrin də əsas günahkarları ermənilərdir. Erməni faşistlərinin 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıda həyata keçirdikləri vəhşi soyqırımı isə Azərbaycan tarixinə qanlı yazılmış faciədir. Bu faciəni dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, “məzlum” ermənilərin mənfur mahiyyətini açmaq hər bir azərbaycanlının vətənpərvərlik borcudur.

Şəhərimizin, bütövlükdə respublikamızın bütün tədris müəssisələrində məktəbli və tələbə gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması prosesində Sumqayıt hadisələrinin səbəb və nəticələrinin düzgün öyrədilməsinə ciddi diqqət yetirilməlidir.

Bu vəzifəmizi həyata keçirməkdə biz xeyli vaxt itirmişik. Heç bir göstəriş gözləmədən bu istiqamətdə bu gündən, bu andan işə başlamaq lazımdır, sabah artıq gec olar!



## **“Qafqazda sülh və inkişaf” Moskva konfransı və bu beynəlxalq elmi məclisdə Sumqayıt hadisələrinə erməni alimlərinin qeyri-obyektiv münasibətləri iflasa uğradı**

1988-ci il Sumqayıt hadisələrindən 13 il keçir. Bu müddət ərzində erməni jurnalistləri, tarixçiləri, alimləri dünyanın hər yerində əllərinə fürsət düşən kimi mətbuatda, elmi və qeyri-elmi məclislərdə Sumqayıt hadisələri zəminində mənfi azərbaycanlı obrazını təqdim edirlər. Onların adətən ən böyük bəhanəsi o olur ki, əgər həmin hadisələrdə azərbaycanlılar günahkar olmasaydılar, indiyədək ona siyasi qiymət verərdilər. Həmin fikirlər bu il may ayının axırlarında Moskva şəhərində keçirilmiş “Qafqazda sülh və inkişaf” beynəlxalq elmi –praktik konfransda da erməni ideoloqları tərəfindən dəfələrlə səslənmiş, çaşqınlıq yaratmağa çalışmışlar. Ancaq alimlərimiz tərəfindən layiqli cavablarla susdurulmuşlar.

Əməkdaşımız “Qafqazda sülh və inkişaf” Moskva konfransının iştirakçıları-Sumqayıt Dövlət Universitetinin alimləri, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Həsən Sadıqov və filologiya elmləri naməzədi, dosent Ramazan Məmmədovla görüşmüş, onların bu barədə təəssüratını qələmə almışdır.

MDB-nin üzvü olan ölkələrin Dövlət Başçıları Şurasının Minsk görüşü ərəfəsində Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Rusiya Federasiyası prezidentlərinin təşəbbüsü ilə 28-29 may 2001-ci il tarixdə Rusiya Federasiyasının paytaxtı Moskva şəhərində keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfrans məhz belə adlandırılmışdı: “Qafqazda sülh və inkişaf”.

Rusiya Elmlər Akademiyasının prezident zalında 2 gün davam etmiş bu konfransda Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan respublikalarından, Rusiya Federasiyasının Dağıstan, Kabardin-Balkan, Şimali Osetiya və Krasnodar bölgələrindən, habelə Moskva şəhərindən iqtisad, tarix, hüquq-fəlsəfə, siyasət, sosialogiya, filologiya və s. elmlərin nümayəndələri, alimlər toplanmışdı.

Konfransı qısa giriş sözü ilə açan Rusiya Elmlər Akademiyasının prezidenti akademik Y.S.Osipov gündəlikdə duran məsələlərin mürəkkəbliyini və aktuallığını qeyd edərək onların həlli yollarının araşdırılmasında elmin, elm adamlarının xüsusi rol oynaya biləcəyini, elmin beynəlmiləl xarakter daşdığını, elmi fikrin regionda sabitliyin yaradılmasına kömək edə biləcək mühüm bir faktor olduğunu xüsusilə vurğuladığı akademik Y.S.Osipov konfrans iştirakçılarını təbrik etmək üçün sözü Rusiya Federasiyasının xarici işlər naziri İ.S.İvanova verməzdən əvvəl bizi - Azərbaycan nümayəndə heyətini 28 May Respublika günü münasibətilə təbrik etdi. Onun bu təbriki konfrans iştirakçıları, o cümlədən Ermənistandan olan alimlər tərəfindən alqışlarla qarşılandı. Hamımızda nükbin əhval-ruhiyyə yarandı və bununla da zalda oturanlar arasındakı psixoloji gərginlik bir qədər azaldı.

Rusiya Federasiyasının xarici işlər naziri İ.S.İvanov alimləri konfrans münasibətilə təbrik etdi və Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putinin konfrans iştirakçılarına ünvanladığı təbrik məktubunu oxudu. Məktubda dörd dövlətin prezidentlərinin himayəsi altında keçirilən elmi-praktik konfransın böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi və onun nəticələrinin Minsk sammitində danışıqlar zamanı nəzərə alınacağı qeyd edildi.

Çıxışının sonunda nazir İ.S.İvanov akademik Y.S.Osipova qoşularaq 28 May Respublika günü münasibətilə Azərbaycan nümayəndə heyətini bir daha təbrik etdi və tribunadan prezidiumdakı yerinə tərəf yollandı. Konfrans iştirakçılarının alqışları qurtarar-qurtarmaz Ermənistan nümayəndə heyətinin üzvlərindən biri (səhv etmiriksə, bu, Ermənistan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşı A.Marutyan idi) çox emosional surətdə Ermənistan nümayəndə heyətinin etiraz etdiyini bildirərək dedi ki, o, Ermənistan vətəndaşıdır, 28 may təkcə azərbaycanlıların bayramı deyil, həmin gün Ermənistanda da respublika günü kimi qeyd edilir. Konfransda təbriklərin təkcə Azərbaycan nümayəndə heyətinə ünvanlanması Ermənistan nümayəndə heyətinin üzvləri tərəfindən onların burada, konfransda izolyasiya olunmasına cəhd kimi qiymətləndirilir...Gözlənilmədən yaranmış gərginliyi böyük çeviklik və ustalıqla akademik Y.S.Osipov aradan qaldırdı və konfransı təşkil edən tərəf kimi Rusiya Elmlər Akademiyasının bu barədə məlumatı olmadığından anlaşılmaqlıq yarandığı üçün üzr istədi və Ermənistan nümayəndə heyətinin üzvlərini də böyük məmnuniyyətlə onların milli bayramı -28 May Ermənistan Respublikası günü münasibətilə təbrik etdi.

Qeyd edək ki, akademik Y.S.Osipovun və Rusiya xarici işlər naziri İ.S.İvanovun bizi təbrik etmələri təsadüfi deyildi və çox incə şəkildə Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri tərəfindən “hazırlanmışdı”. Biz, “sadəcə olaraq” konfrans təşkilatçılarna 28 may gününün bizim milli dövlətçilik bayramımız - Respublika günü olduğu barədə əvvəlcədən məlumat vermişdik.

Sonra konfrans iştirakçılarını təbrik etmək üçün söz növbə ilə (əlifba sırasına uyğun olaraq) Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının Rusiya Federasiyasındakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfirlərinə - R.Rizayevə, S.Saakyana, İ.Abaşidzeyə və Moskva meri Y.M.Lujkovun nümayəndəsi V.V.Lebedevə verildi. Səfirlər təmsil etdikləri dövlətlərin prezidentlərinin, V.V.Lebedev isə Moskva merinin konfrans iştirakçılarna ünvanladığıları təbrik teleqramlarını oxudular. Elmi-praktik konfransın gündəliyinə daxil edilmiş mövzuların aktuallığı ilə yanaşı mürəkkəbliyi fikri Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin, Ermənistan Respublikasının prezidenti R.Köçəryanın, Gürcüstan Respublikasının prezidenti E.Şevarnadzenin və habelə Moskva şəhərinin meri Y.Lujkovun konfrans iştirakçılarna ünvanladığıları təbriklərdə öz əksini tapmışdı.

Qısa fasilədən sonra konfrans öz işini dağam etdirdi. Cəmi 4 iclas keçirildi. Hər iclas bir mövzuya həsr olunmuşdu və yenə də əlifba sırası ilə hər iclas bir respublikanın nümayəndəsinin sədrliyi ilə keçirildi. Hər iclasda 3 və 4 məruzə dinlənir, sonra suallara cavablar verilir və daha sonra diskussiyalar, məruzələr ətrafında çıxışlar olurdu, 2 gün ərzində 15 məruzə və 43 çıxış dinlənildi.

Birinci iclas Qafqazda iqtisadi inkişaf və regional əməkdaşlıq” mövzusunda idi və Azərbaycanın nümayəndəsi Azərbaycan MEA İnsan Hüquqları İnstitutunun direktoru, siyasi elmlər doktoru, professor Rövsən Mustafayevin sədrliyi ilə yüksək səviyyədə keçirildi. İclasda 3 məruzə dinlənildi: 1) ”Qafqazda strateji və iqtisadi əməkdaşlığın perspektivləri (məruzəçi n.e.d. V.Papava, Gürcüstan); 2) ”Azərbaycan Respublikası arasında iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsi” (i.e.d. Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Ağasəlim Ələsgərov); 3) ”Böyük Qafqaz ölkələrinin qarşılıqlı əməkdaşlıq imkanları və perspektivləri” (t.e.d. A.A. Yazkova, Rusiya, Moskva). Məruzələr ətrafında 11 nəfər çıxış etdi. Birinci iclasda müzakirə olunan məsələlərin spektri çox geniş idi. Nəticə olaraq, birinci iclasın yekunu kimi, 2 fikri xüsusilə qeyd etmək olar: 1) Qafqaz regionunun mövcud problemlərdən xilasını onun subyektləri arasında strateji əməkdaşlıqdadır; 2) Professor A.Ələsgərov “Qafqazda ümumi iqtisadi ev” yaratmaq ideyasını irəli sürdü və bu fikir konfrans iştirakçıları tərəfindən birmənalı dəstəkləndi.

İkinci iclas “Regionun sosial, demografik, miqrasiya problemləri”nə həsr olunmuşdu. Bu iclasda Ermənistanın nümayəndəsi –EP MEA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru, t.e.d. H Ohanesyan sədrlik etdi. İclasda 4 məruzə dinlənildi:

1. “Şimali Qafqazda sosial və demografik inkişafın əsas problemləri” (məruzəçilər: t.e.d. L.M.Drobijeva və PEA Sosiologiya İnstitutunun direktoru, i.e.d. J.A.Zayonçkovskaya PEA BMAM); 2) “Cənubi Qafqazda miqrasiya” (fəlsəfə e.n. G.Poqosyan, EP MEA Fəlsəfə və Hüquq institutunun direktoru); 3) ”Cənubi Qafqaz ölkələrində əhali artımının müasir vəziyyəti və perspektivləri” Gürcüstan EA müxbir üzvü L.Çikava, GEA Demografiya və Sosialologiya İnstitutunun direktoru). 4) ”Ermənistan-Azərbaycan münafişəsi və azərbaycanlı qaçqınlar problemi” (t.e.n. İsrail Məmmədov, Azərbaycan MEA Milli Mənasibətlər İnstitutunun şöbə müdiri).

Məruzələrdə və çıxışlarda (cəmi 15 nəfər çıxış etdi). Qafqaz regionunun acınacaqlı sosial, demografik və miqrasiya vəziyyətini göstərən konkret faktlar, rəqəmlər səsləndi. Məsələn, etnik münafişələr zəminində və iqtisadi sıxıntılar səbəbindən Qafqaz respublikalarından 3 milyon nəfərdən artıq adam xarici ölkələrə, əsasən Rusiyaya köçüb. Nəticədə bu ölkələrdə əhalinin sayı xeyli azalıb (Azərbaycanda 5 mln., Ermənistanda 2,5, Gürcüstanda isə 2,5-3 mln. nəfərədək). Konfransda belə bir fikir səsləndi ki, münafişələrə son qoyularsa, mühacirlərin 40-45 faizi öz vətənlərinə qayıdacaq.

Azərbaycan Respublikasının torpaqlarının 20 faizinin Ermənistan tərəfindən işğal olunduğu və bir milyonadək qaçqın və məcburi köçkünlərin acınacaqlı vəziyyətdə çadır şəhərciklərində yaşamaq məcburiyyətində olduğu dosent İ. Məmmədovun məruzəsində açıqlandı.

Daha bir misal. Ölkə əhalisinin sayını heç olmasa müəyyən səviyyədə stabil saxlamaq üçün orta hesabla hər 100 nəfər qadının payına 210 uşaq doğumu düşür. Bu gün bu rəqəm Azərbaycanda 150, Ermənistanın və xüsusilə də Gürcüstanın əhalisi demografik baxımdan qocalmış sayıla bilər, Azərbaycanın əhalisi də demografik qocalmanın astanasındadır.

“Qafqaz xalqları mədəniyyətlərinin rəngarəngliyi və qarşılıqlı əlaqələri” mövzusunda keçirilmiş üçüncü iclasda Gürcüstanın nümayəndəsi GR EA-nın müxbir üzvü L. Çikava sədrlik etdi. Dörd məruzə dinlənildi. 1) “Qafqazda tarixi-mədəni əlaqələr və sülh” (məruzəçilər: REA-nın müxbir üzvü A.S.Arutyunov, t.e.n. Y. D. Ançabadze – REA-nın Etnologiya və Antropologiya İnstitutu); 2) “Ənənələr və adi hüquq normaları mədəni faktor kimi” (i.e.d. prof. X. M. Dumanov- Kabardin-Balkan hökumətinin Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu və REA-nın KB EM-i); 3) “Qarşılıqlı anlaşma yolu ilə xalqların barışdırılmasına doğru” (ER MEA-nın Arxeologiya və Etnografiya İnstitutunun əməkdaşı A. Marutyanyan); 4) “Dağlıq Qarabağ münafişəsinin geosiyasi və geostrateji kökləri” (f.e.d. professor Əfqan Daşdəmirov – “Rusiya azərbaycanlılarının Federal Milli-Mədəni Muxtariyyəti”nin vitse-prezidenti).

Məruzələrdə və çıxışlarda (cəmi 10 nəfər çıxış etdi) belə bir fikir vurğulandı ki, Böyük Qafqaz burada yaşayan xalqların etnik, dini müxtəlifliyinə mədəniyyətlərin çoxluğu, rəngarəngliyi və qarşılıqlı əlaqələri baxımından seçilən, dünyada bəlkə də analoqu olmayan bir regiondur. Bu unikalığı qoruyub saxlamaq lazımdır.

Qafqaz bölgəsində cərəyan edən münafişələrin qloballaşması və əslində milli zəmində olduğundan daha çox geostrateji və geosiyasi xarakter daşdığı fikri də əksər məruzə və çıxışlarda səsləndi. Etnik mənasibətlərin münafişələr müstəvisindən sülh və əməkdaşlıq müstəvisinə keçirilməsi münafişə tərəflərinin qarşılıqlı dialoqu nəticəsində, yalnız tərəflərin hər birinin özünün maraqlarının ağılabatan, məntiqi hədudlarının dəqiqləşdirilməsi, ayırd olunması yolu ilə mümkünlüyü vurğulandı.

Tərəflər arası dialoqdan əvvəl ölkədaxili dialoq olmalı, tərəflər qarşılıqlı dialoqa hazırlanmalıdır. Bu sahədə elmin, elm adamlarının rolu inkar edilməzdir.

Dördüncü- sonuncu iclas “Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasının perspektivləri” mövzusunda həsr edilmişdir. Və Rusiya Federasiyası nümayəndəsinin sədrliyi ilə keçirildi. İclasda 4 məruzə dinlənildi.

1) “Rusiya və Cənubi Qafqaz dövlətləri etibarlı sabirlik axtarışında (s.e.d. D. B. Malışeva, PEA-nın Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər institutu)”; 2) “Regionla təhlükəsizliyin müasir problemləri” (t.e.d. N. Ohanisyan, EP MEA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru); 3) “Azərbaycan Respublikasının Qafqazda sülh və qarşılıqlı əməkdaşlıq siyasəti” (t.e.n. İ. Hüseynova, BDU-nun dosenti); 4) “Xarici siyasət oriyentasiyası və etnik siyasi münaqişələrin tənzimlənməsi problemləri” (t.e.d. V. Keşelava, CREA-nın Politologiya İnstitutunun direktoru).

Məruzələr ətrafında 7 nəfər çıxış etdi. Kifayət qədər gərgin keçən bu iclasda dinlənən məruzə və çıxışlarda etnik münaqişələrlə bağlı konkret faktlara münasibət çoxluğu bəzən diametral müxtəlifliyi ilə yanaşı konfrans iştirakçıları tərəfindən birmənalı qarşılanan belə bir fikir daha qabarıq şəkildə vurğulandı ki, Qafqazda etnik münaqişələr pərdəsi altında əslində qlobal geostrateji, geosiyasi mübarizə gedir və bölgədə yaşayan xalqlar bir növ bu mübarizənin bu siyasətin girovlarına çevriliblər. Etnik münasibətlərindən asılı olmayaraq Qafqazda yaşayan bütün xalqların hərtərəfli inkişafı üçün bu regionda sülhün və təhlükəsizliyin etibarlı sürətdə təmin olunması labüddür.

Rusiya Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti akademik V. V. Kudriyavsev yekun sözü ilə çıxış edərək elmi –praktik konfransın işini yüksək qiymətləndirdi, məruzə və çıxışlarda elmi fikrin maraqlar müxtəlifliyini bütövlükdə üstələdiyindən məmnunluq hissi duyduğunu qeyd etdi. Müzakirə olunan məsələlərə münasibətlərin, yanaşmaların, maraqların diapazon genişliyi ilə yanaşı, alimlər sülh və inkişaf problemi ilə bağlı çox yaxın mövqələrdə olduqlarını nümayiş etdirdilər: inkişaf yalnız sülh şəraitində mümkündür, deməli, sülhə aparan hər bir kiçicik şansdan belə maksimum istifadə edilməlidir.

Qeyd edək ki, konfransın yekunları Azərbaycan, Ertmənistən, Gürcüstan və Rusiya prezidentləri tərəfindən müsbət qiymətləndirilmiş və 31.05.2001 – ci il tarixdə onların Minsk şəhərində imzaladığı “yekun bəyanatında” öz əksini tapmışdır.

“Qafqazda sülh və inkişaf” elmi- praktik konfransın iştirakçıları kimi biz konfrans haqqında ümumi məlumat verməklə yanaşı, bir məsələyə diqqəti xüsusi cəlb etmək istərdik.

Konfransın gedişatında erməni alimlər bir neçə dəfə Sumqayıt hadisələri barədə belə bir fikir yürütməyə cəhd göstərdilər ki, guya Qafqazda davam edən etnik münaqişələrdən birincisini – Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kökünü, səbəbini Sumqayıtda axtarmaq lazımdır. Guya azərbaycanlılar Sumqayıtda ermənilərə qarşı soyqırımını törətmiş və məqsəd də ondan ibarət olmuşdur ki, erməniləri bu hadisələrlə qorxudaraq onları Dağlıq Qarabağdan əl çəkməyə vadar etsinlər. Onlar həm də dedilər ki, hazırda Amerikanın 15 ştatında Sumqayıtda ermənilərə qarşı törədilmiş soyqırımını məsələsi müzakirə olunur.

R. Məmmədov konfransda çıxış edərək, bir azərbaycanlı və sumqayıtlı kimi Sumqayıtda törədilmiş hadisələrin mahiyyətinin erməni alimləri tərəfindən hadisələrdən dərhal sonra və bu

günədek saxtalaşdırmaqda davam etdiklərinə qarşı qəti etirazını və Sumqayıt hadisələrinin səbəbinin əslində nə Sumqayıtda, nə də sumqayıtlılarla bağlı olmadığını sübut edən kifayət qədər faktların bu gün artıq bəlli olduğu bildirildi. Lakin konfransın qısa bir müddətdə - cəmi 2 gün keçirildiyini və tərəflər arasında yaxınlaşmaya xidmət edə biləcək meyarların üzə çıxarılmasına xidmət etməli olduğunu nəzərə alaraq ayrı-ayrı faktların üzərində çox dayanmadan bir fikri konfrans iştirakçılarında çatdırmağı özünə borc bildiyini söylədi. Bu fikir ondan ibarətdir ki, Qafqazda cərəyan edən və etnik münafişələr adlanan bütün münafişələr kimi Sumqayıt hadisələri də etnik zəmində baş verməmişdir. Bunu sübut edən bircə faktla kifayətlənmək olar: Sumqayıt hadisələri zamanı həm qətlə yetirilənlərin, həm də qətlə yetirilənlərin aralarında milliyyətcə həm erməni olanlar, həm də azərbaycanlı olanlar var idi. Məsələn, 6 nəfər erməni bilavasitə qətlə yetirən cani milliyyətcə ermənidir- Qriqoryan Robert Eduardoviç.

Məsələnin bu cür – onlar üçün sərfəli olmayan istiqamət almasından hiddətlənən erməni alimlər konfransda açıq polemikadan çəkinərək öz narazılıqlarını iclaslar arası fasilələrdə, mehmanxanadakı görüşlərdə bizə bildirməklə kifayətlənməli oldular.

Sumqayıt hadisələrindən 13 il keçməsinə baxmayaraq təəssüf ki, Azərbaycan tərəfindən bu hadisələrə hələ də siyasi qiymət verilməmişdir. Bu fakt erməni alimləri tərəfindən konfransda xüsusilə vurğulandı və Azərbaycan tərəfinə guya bu hadisələri törətməklə günahkar olduğunu sübut edən bir fakt kimi qiymətləndirildi.

Etiraf etməliyik ki, Sumqayıt hadisələrinə SSRİ dövründə siyasi qiymət verilməsini başa düşmək olar. Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonrakı illər ərzində Sumqayıt hadisələrinə qarşı laqeyd münasibəti bu hadisələrə indiyədək siyasi qiymət verilməməsinin səbəbini isə başa düşmək çətindir. Sumqayıt hadisələrinə siyasi qiymət verilməlidir.

Bu fikri biz hələ keçən əsrin 90-cı illərinin başlanğıcında dəfələrlə respublika mətbuatında dərc etdirdiyimiz məqalələrimizlə və 1994-cü ildə nəşr olunmuş “Armyane v Sumqaite” (tarixi-sosioloji oçerklər) adlı kitabımızda əsaslandırdığımız baxmayaraq, son vaxtlaradək hətta şəhərimizin o vaxtkı rəhbərliyi tərəfindən, yumşaq desək, biganəliklə, qarşılınır, əhəmiyyətsiz, bəzən də az qala zərərli bir fikir kimi qiymətləndirilirdi.

Böyük məmnunluq hissi ilə qeyd etməyi özümüzə borc bilir ki, Sumqayıt Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı Təvəkkül Məmmədov və Sumqayıt Dövlət Universitetinin rektoru, professor Nadir Qəhrəmanov möhtərəm prezidentimiz cənab Heydər Əliyevin müvafiq fərmanları ilə işə başladıkları qısa bir müddət ərzində şəhərin və universitetin çoxsaylı problemləri və qaygıları arasında Sumqayıt hadisələrinin şəhərimizin, respublikamızın çağdaş tarixindəki yerini, rolunu öyrənməyi, elmi-sosioloji tədqiqinin vacibliyini ön plana çəkərək, hadisələrə siyasi qiymət verilməsinin zəruriliyini 2001-ci il 22 fevral tarixdə Sumqayıt Şəhər Dövlət Universitetinin birgə təşkil etdikləri və hadisələrin 13-cü ildönümünə həsr olunmuş “Sumqayıt hadisələri: həqiqəti indiki və gələcək nəsillərə” mövzusunda ümumşəhər elmi-praktik konfransda bir daha vurğuladılar. Sumqayıt hadisələrinə siyasi qiymət verilməsinin təxirəsalınmaz bir məsələ olduğu fikri konfrans iştirakçıları tərəfindən yekdilliklə qəbul edilmiş, tövsiyələrdə öz əksini tapmışdır.

Sumqayıt hadisələrinə siyasi qiymət verilməsinin vacibliyini və həqiqətən təxirəsalınmaz bir məsələ olduğunu biz Moskvada keçirilmiş “Qafqazda sülh və inkişaf” mövzusunda elmi-praktik konfransın gedişatında bir daha yəqin etdik.

**Xanlar Əliyev**

**“Azərbaycan” 06 iyul 2001**

## Sumqayıt hadisələri erməni fitnəsi idi

Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Rusiya Federasiyası prezidentlərinin təşəbbüsü ilə Moskva şəhərində keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktiki konfrans “Qafqazda sülh və inkişaf” adlandırılmışdı.

Rusiya Elmlər Akademiyasının prezident zalında 2 gün davam edən konfransa Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan respublikalarından, Rusiya Federasiyasının Dağıstan, Kabardin-Balkan, Şimali Osetiya və Krasnodar bölgələrindən, habelə Moskva şəhərindən alimlər, mütəxəssislər dəvət olunmuşdu. Ölkəmizi həmin konfransda Sumqayıt Dövlət Universitetinin müəllimləri-fəlsəfə elmləri doktoru, professor Həsən Sadıqov və filologiya elmləri namizədi, dosent Ramazan Məmmədov təmsil etmişlər.

Konfransda Qafqaz bölgəsində cərəyan edən münaqişələrin qloballaşması və əslində milli zəmində olduğundan daha çox geostrateji və geosiyasi xarakter daşdığı fikri əksər məruzə və çıxışlarda səslənib. “Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasının perspektivləri “ mövzusu kifayət qədər gərgin şəraitdə müzakirə edilib. Belə bir fikir daha qabarıq şəkildə vurğulanıb ki, Qafqazda etnik münaqişələr pərdəsi altında əslində qlobal geostrateji, geosiyasi mübarizə gedir və bölgədə yaşayan xalqlar bir növ bu mübarzənin, bu siyasətin girovlarına çevriliblər. Etnik mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq, Qafqazda yaşayan bütün xalqların hərtərəfli inkişafı üçün bu regionda sülh və təhlükəsizliyin etibarlı surətdə təmin olunması labüddür.

Konfransın gedişatında erməni alimlər bir neçə dəfə Sumqayıt hadisələri barədə belə bir fikir yürütməyə cəhd göstəriblər ki, guya, Qafqazda davam edən münaqişələrdən birincisinin-Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kökünü, səbəbini Sumqayıtda axtarmaq lazımdır. Guya, azərbaycanlılar Sumqayıtda ermənilərə qarşı soyqırımı törətmiş və məqsəd də ondan ibarət olmuşdur ki, erməniləri bu hadisələrlə qorxudaraq onları Dağlıq Qarabağdan əl çəkməyə vadar etsinlər. Onlar həm də deyiblər ki, hazırda Amerikanın 15 ştatında Sumqayıtda ermənilərə qarşı törədilmiş soyqırımı məsələsi müzakirə olunur. Professor Həsən Sadıqov ermənilərin Sumqayıt hadisələrini soyqırımı kimi qiymətləndirib xalqımızın ünvanına böhtan atmalarına dözə bilməyib onlara tutarlı cavab verib:

- Mən sumqayıtlıyam. Bununla fəxr edirəm. Erməni fitnəsi ilə baş verən hadisələrə genosid deyib dünya ictimaiyyətini çaşdırmağa yol vermək olmaz.

Sumqayıtlı alim fasilələr zamanı da müxtəlif millətlərdən olan konfrans iştirakçılarına məsələnin əsil mahiyyətini açıqlamış, erməni alimlərinin iddialarını tutarlı faktlarla təkzib etmişdir.

Ramazan Məmmədov konfransda çıxış edərək Sumqayıtda törədilmiş hadisələrin mahiyyətinin erməni alimləri tərəfindən saxtalaşdırılmasına qarşı etirazını bildirib. Əslində hadisələrin səbəbinin Sumqayıtla, sumqayıtlılarla bağlı olmadığını sübut edən kifayət qədər faktların bəlli olduğunu söyləyib. Belə bir fakt xüsusilə vurğulanıb ki, Qafqazda cərəyan edən və etnik adlandırılan bütün münaqişələr kimi Sumqayıt hadisələri də etnik zəmində baş verməmişdir. Bunu sübut edən birçə faktla kifayətlənmək olar: Sumqayıt hadisələri zamanı qatillər arasında ermənilər də var idi.

Məsələnin bu cür, onlar üçün sərfəli olmayan istiqamət almasından hiddətlənən erməni alimlər konfransda açıq polemikadan çəkinərək öz narazılıqlarını iclaslararası fasilələrdə, mehmanxanalardakı görüşlərdə bizim alimlərə bildirməklə kifayətlənməli olublar.

**“Sumqayıt” 14 iyul 2001**